

**MEDIAEVALIA
ARCHAEOLOGICA
BOHEMICA 1993**

PAMÁTKY ARCHEOLOGICKÉ – SUPPLEMENTUM 2

ZMĚNA – STŘEDOVĚKÁ TRANSFORMACE A JEJÍ PŘEDPOKLADY

TRANSFORMATION – LA TRANSFORMATION MÉDIÉVALE ET SES CONDITIONS PRÉALABLES

Jan KLÁPŠTĚ

*V problému, zda dějiny vytvářejí hlavně lidé, či abstraktní schémata historických zákonitostí, dávám přednost prvému názoru.
Z. Fiala*

Zvykli jsme si, že téma transformace středověké společnosti, procesu spojovaného ve střední části Evropy především se 13. stol., tvoří trvalou součást české archeologie středověku. Zájem sahá od prosté pramenné evidence až k diskusi o otázkách obecných, včetně otázky Proč? - z jakých příčin - transformace vůbec probíhala. Chceme-li se nyní uchýlit ke druhému z uvedených pólů, přitahuje nás možnost alespoň trochu přesnějších otázek a trochu úplnějších odpovědí. Takový postoj (byť v podstatě vždy relativní) by opravňoval jak současný stav studia, shromažďující již značné množství poznatků, tak i současný pohyb české společnosti, nastavující nové pohledy na leckterou dějinnou kapitolu. Přirozený aktuální kontext nacházíme v řadě evropských zemí, které souběžně s procesem sjednocovacím prodělávají proces diferenační, nesený vyhraněnějším hledáním vlastní identity. Právě ve středověké transformaci bývá spatřováno významné rozcestí na cestě k evropskému dnešku, k modernímu ekonomickému systému, ale třeba i k britskému individualismu atd. (nověji např. *Hodges 1989; Randsborg 1991*). Shodné pozadí spojuje i rozsáhlou badatelskou aktivitu vztaženou k výročí Kapetovců (r. 987; např. *Barral i Altet, ed., 1987*) či k době sálské dynastie (1024-1125; např. *Böhme, ed., 1992a; 1992b*). Také zde tvoří jádro zájmu zásadní proměna středověké společnosti, byť především z popularizačního hlediska spojená s nápadnějším a obecně přístupným rámcem politických dat. Historická reflexe míří do kolektivního sebeuvědomění, stává se jedním z důležitých zdrojů národní sebedůvěry a rovnováhy. Přičítáme jí i naději, že by přece jen mohla korigovat "válku pamětí", přece jen tlumit předpoklady nacionalistických vzduchů.

Transformace středověké Evropy patří k obrovitým tématům a za tímto měřítkem nezaostává ani rozsah příslušné literatury. Už dávno by zaplnila prostornou knihovnu, jejíž fondy bychom navíc nedokázali striktně ohraničit. V Čechách není snadné tuto literaturu evidovat, natož získávat ke studiu. Takové podmínky samozřejmě odrazují od pokusů o celkovější pohledy. Základ ke "Změně" mohl vzniknout jen díky pobytu na Ecole des Hautes Etudes en Sciences Sociales v Paříži, uskutečněnému v r. 1992 na pozvání M. Jean-Marie Pesez, Directeur d'études. Náčrt většiny kapitol se stal jedním z podkladů přednáškového cyklu pořádaného v r. 1993 pod vedením doc. Zdeňky Smetánky na Filosofické fakultě University Karlovy. Tato příležitost spojená s řadou diskusí vydatně pomohla hledání konečného pojetí textu. Věcný základ v mnohém čerpal ze studia středověkého osídlení SZ Čech, úkolu uzavřeného v r. 1992 rukopisem Paměť krajiny středověkého Mostecka.

1. Obecná východiska

Rozdíly mezi starším a mladším středověkem jsou i v dnešním evropském bádání oceňovány různými, leckdy až protichůdnými způsoby. I dnes se např. ve Francii, v zemi neobyčejného a dlouhodobého zájmu o da-

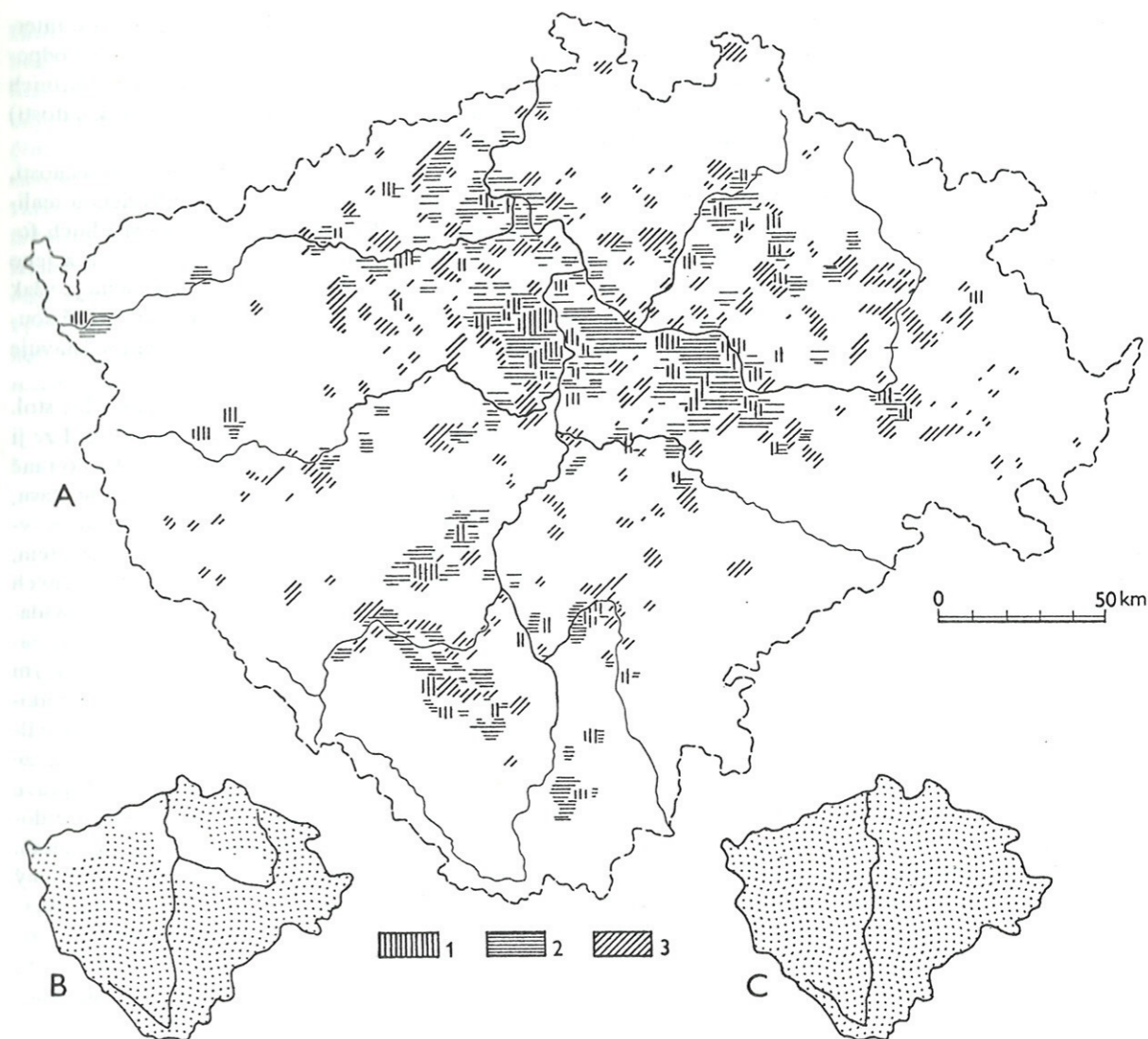
nou problematiku, střetávají jednoznačné výklady o radikální změně či přímo o feudální revoluci kolem roku 1000 (např. Fossier 1982a) s koncepcemi podtrhujícími vývojovou plynulost. Oponenti teorie o středověké transformaci odmítají názory o hluboké společenské proměně a registrované změny odkazují jen a jen do oblasti nevyrovnaného pramenného svědectví. Tak hluboká názorová diferenciacie nás ovšem nutně vrací k diskusi o celkové stavbě našich soudů. Jednotlivé přístupy samozřejmě odlišuje jejich teoretické pozadí, značný vliv připadá i nestejným možnostem různých vědních oborů, vedených vypovídacími schopnostmi a neschopnostmi jejich pramenů. Náš pohled opřeme v první řadě o svědectví archeologie, která např. právě v Čechách často hovoří o podstatných rozdílech mezi starším a mladším středověkem, mezi dobou spjatou ještě s archaickým světem a dobou otevírající novou kontinuitu. Obsahem příspěvku se tak stává i diskuze o obecném dosahu archeologické interpretace a o významu těch částí minulosti, které nám může přiblížit.

Samozřejmým východiskem je nám pojetí archeologie jako jedné z věd o člověku, která se přitom (už vzhledem k této ambici) neuzavírá sama do sebe, ale vyhledává produktivní kontakty zejména s přístupy vlastní historie a sociální (kulturní) antropologie. Společně naplňovaným cílem by se měla stávat *historická antropologie středověku*. Není asi třeba zdůrazňovat, že přístup, o němž usilujeme, má co nejméně společného s "archeologickou archeologií", ať již vytvářející "nezávislý" svět archeologické teorie či ponořenou do mechanické miniaturizace informací. Na druhé straně ani dnes nechybějí rezolutní soudy některých historiků, vykazující archeologii z řešení skutečně klíčových dějinných otázek, souvisejících např. právě se vztahem mladšího a staršího středověku (např. Barthélemy 1992). Tento leckdy konfliktní kontext nepovažujeme za nic víc, než za jednu z důrazných výzev k ověření smyslu zvoleného přístupu. Zároveň sdílíme přesvědčení, že i archeologie musí co nejdříve opustit hluboce zakořeněný koncept pilného hromadění dílčích poznatků, z nichž posléze, prostým součtem, vzejdou výsledky zcela nové a společensky závažné kvality. Ani archeologie nemůže čekat na zázrak. Chce-li být moderní vědou, musí se rozvíjet systémem dobře kladených otázek.

V obecném pohledu prvořadý nárok spatřujeme v nalézání cesty mezi dvěma nejpodstatnějšími úskalími společenských věd, totiž mezi apriorním schematismem "nezvratných historických zákonitostí" a pojetím extrémně subjektivním. Obě krajnosti, které i přes protiklady shodně přitahují zásobou hotových odpovědí, se právě dnes podivuhodnými způsoby prostupují i v archeologii. Nevím, prožíváme-li skutečně velký přelom ve vědě. Nepochybně jsme se však ocitli v kontrastní vyhranění mezi zjednodušeně chápanou kauzalitou a jen nezávazně hravými přístupy k minulosti. Chceme-li archeologii pěstovat jako jednu z věd nabízejících právě dnešní společnosti určitý díl kulturní rovnováhy, nezbyvá, než procházet mezi magnetismem obou zmíněných úskalí. Takovou cestu však nelze vykonávat se zavřenými očima, oba póly tvoří přirozené součásti poznávání, k nimž třeba znova a znova určovat náš vztah. V pozadí subjektivistického přístupu najdeme nepochybně správný soud: historik či archeolog vnímá svoje historické téma očima své doby a problémy minulosti rozebírá jako východisko k řešení otázek dneška. Každá interpretace se stává sociálně podmíněným fenoménem, spojeným s dobou, z níž vychází zájem pozorovatele. Na tento nijak nový postřeh lze reagovat buď efektní postmoderní rezignací nebo zdoluhavou a v principu vždy nejistou kultivací vztahů mezi poznávacím subjektem a historickou skutečností. - Začneme problematikou počátečních poznávacích kroků. Prvotní přístup tak či onak vymezujeme trojím směrem.

a) V pohledu synchronním dělíme vzdálenou historickou skutečnost do různých částí, chceme tyto části poznat samy o sobě a zachytit jejich vzájemné relace. Některé přístupy zároveň kladou na určitou část historické skutečnosti obecný apriorní důraz. Takové pojetí není ani zdaleka vyhrazeno pouze Marxovým následovníkům. Zřejmě znovu a znovu vyplývá z přílišné absolutizace konfigurace časově úzce vázané (a v tomto smyslu někdy skutečně jednoznačně vyhraněné). Marxistické pojetí dějin lze právě dnes a v naší části Evropy až příliš lehce představit jako jednu provždy uzavřenou kapitolu. Velmi snadno bychom mohli odkázat na poetické vyjádření polského historika A. Michnika, srovnávající diskusi o historickém materialismu s mlácením už uhynulého koně. Pohled na širší souvislosti třeba v západní archeologii (z množství literatury např. Spriggs, ed., 1984) však rychle doloží, že ekonomický determinismus, představa o obecné závislosti vědomí na materiálních faktorech, evolucionistická koncepce následnosti společensko-ekonomických formací atd. uzavřenou kapitolu prostě netvoří. Ortodoxní i různě revidovaný historický materialismus zůstává na scéně a diskuse o něm by jistě měla zhodnocovat i naše vlastní zkušenosti.

Pevně vyhraněné členění celkového společenského či kulturního systému do tzv. subsystémů se pokusila přijmout procesuální archeologie 60. a 70. let. Subsystémem se stala oblast subsistenční, technologická, oblast sociálních vztahů, symbolická, oblast směny. Jejich poměr neměla určovat žádná apriorní hierarchizace. Kritika ale záhy zdůraznila, že táž aktivita zcela běžně prostupovala více subsystémových dimenzí najednou a přirozeně v sobě slučovala různorodé komponenty. Už staré historické bádání dobře vědělo, že historické jevy vznikají kumulací řady různých okolností. Oprávněnost kritických výhrad jistě nelze

Obr. 1. Čechy, rekonstrukce raně středověkého osídlení. A - Mapa J. Slámy (1967) rozlišuje tři etapy sídelního postupu: 1 místa nejstaršího osídlení, 2 kolonizace do poloviny 10. stol., 3 kolonizace do poloviny 11. stol. Schematizovaný výsledek lze dnes doplnit řadou regionálních sond, vyrovnanější představa o celku a jeho vnitřní dynamice však chybí. B - Ch. Higounet (1966) při rekonstrukci lesního pokryvu v rané Evropě mohl pro Čechy využít jen méně kvalitní podklady. Postupoval navíc v příliš širokých a statických kategoriích, pokoušel se nastínit minimální stav lesů v 5. až 11. stol. C - G. Fourquin (1969) předchozí mapu pozoruhodně upravil a uvedl do další literatury (např. Duby 1973; Delort 1982). - Fig. 1. La Bohême, reconstruction de la colonisation du Haut Moyen Age. A - Carte de Sláma (1967) avec trois étapes du progrès de colonisation: 1 la colonisation la plus ancienne, 2 la colonisation jusqu'au milieu du Xe siècle, 3 la colonisation jusqu'au milieu du XIe siècle. B - Ch. Higounet (1966) n'a pu consulter, pour la Bohême, que des sources de moindre qualité quant à la reconstruction de la couverture forestière en Europe primitive. En outre, il a procédé à des catégories trop larges et trop statiques; il a essayé de tracer l'état minimal du terrain forestier du Ve au XIe s. C - G. Fourquin (1969) a remanié remarquablement la carte précédente et l'a fait mentionner dans les oeuvres qui ont suivi (par exemple Duby 1973; Delort 1982).

zpochybnit, v radikální formulaci však mohou sahat až k obecným mezím poznávání, které se prostě bez určité schematizace neobejde. S extrémní kritikou se sice ze schematismu snadno a rychle uvolníme, brzy se však vzdáme výkladových možností a ocitneme se ve volné subjektivní hře, odkázané na jednotlivé dílčí příklady.

Přijatelné zmírnění jsme se nejprve snažili dosáhnout soustavným rozčleněním částí příliš abstrahovaných (např. obvyklých 5 až 6 subsystémů) na komponenty více dílčí a tím i určitější. Konečná redakce "Změny" však dospěla ke kompromisnímu řešení. Po řadě pokusů nezbylo, než ze záměru složit volně pročleněnou mozaiku, slevit. Zájem o celistvější výklad vedl ke spojování původně dílčích kapitol a vnější stavba výsledného textu se v podstatě přiblížila k subsystémovému členění. Názvy jednotlivých částí naznačují hlavní směr pohledu, volně ale doplňovaný dalšími aspekty. Kritické výhrady bylo možno upřesnit: jakkoli

vydělené části nechápeme v pevně uzavřeném smyslu. Jejich širší vymezení usnadňuje popis, snaha o interpretaci by se však měla vyhýbat obecně formulovaným otázkám vedeným přáním slyšet obecně platné odpovědi. Každá dějinná situace je jedinečná a její poznávání se neobejde bez znalosti právě jí vlastních konkrétních podmínek. Z podceňování této skutečnosti (a z přílišného důrazu na tzv. vývojové zákonitosti) nepochybně vyplývaly hlavní nesnáze tzv. subsystémového přístupu.

Samozřejmým požadavkem zůstává definovaný vztah k celkové (živé) struktuře vzdálené skutečnosti, byť třeba vázaný hranicemi archeologické evidence. Teprve tento vztah dovoluje postoupit za fyzickou realitu věcí, k obecnějším strukturám, s nimiž byly naše prameny svázány. Příklad nabízí studium sídelních forem, k nimž se obrací značná část archeologického zájmu. Všechny rekonstrukce sídelního obrazu a jeho proměn samy o sobě zůstávají v podstatě na povrchu společenského vývoje. Vlastním smyslem studia je však cesta hlouběji, k momentům konstitutivním. Takovou cestu může v příznivých situacích otevřít právě soustavný důraz na vztah k "živé skutečnosti". Není asi třeba opakovat, že pro naznačenou orientaci představuje někdy ostře proklamovaný dualismus archeologie a historie něco zcela umělého a zavádějícího.

b) Ohled diachronní vyjímá rámec příčinných souvislostí na časové ose. Českou problematiku 13. stol. lze například sevrít tradičním rozmezím let 1197 a 1306, svázaným s vládou posledních Přemyslovců. Lze ji však také chápat jako završení tendencí s mnohem a mnohem delší působností, zasazených hluboko do raně středověkého kontextu. Teoretické východisko širšího pohledu nabízí koncepce mnohosti objektivního času, již do historického bádání uvedl F. Braudel (1902-1985) a která se právě dnes těší intenzivnímu zájmu evropské i zámořské archeologie, i když jí často skýtá jen módně střížený kabát. Rozhodně se ale nepřidáme k těm, kteří mechanicky hledají archeologický protějšek tří časových rovin, v podstatě arbitrárně stanovených F. Braudem (např. 1958). Za zásadní považujeme výchozí princip různě členité časové stupnice, odpovídající různé časové dimenzi jednotlivých historických jevů. Mnohdy dramatický událostní povrch snadno zakrývá podstatnější tendence, které se naplňují v dlouhém trvání, spojujícím životy generací. Svým širokým měřítkem (a proto i svou samozřejmostí) snadno unikají každodenní pozornosti současníků, záznamu středověkých kronikářů i stránek novin. Bezprostřední evidenci se leckdy vymykají i podstatné kulturní či sociální změny, vyrůstající jako kumulativní důsledek dlouhodobých procesů. Nemusíme asi zdůrazňovat, že posun k dějům dlouhého trvání je příhodný pro archeologii, která jinak tradičním historikům závidí právě onen tpyt jedinečných událostí. Takovému úkolu, jakým je studium středověké změny, může koncepce dosazující historické jevy do jim vlastních časových rozměrů pomáhat jedním neobyčejně cenným aspektem. Překonává totiž pokušení příliš zjednodušeného kontrastního přístupu, stavějícího proti sobě úzce zaostřený snímek situace *před změnou a po změně*. Následné srovnávání, poznamenávané zřejmě vždy nerovnoměrností pramenného svědectví, snadno vytváří zkreslenou interpretační strukturu, s níž příliš lehce a přímočaře spějeme k cíli hledání - k evidenci společenských proměn. Pojetí inspirované F. Braudem, dosazující každou sociální aktivitu do jí vlastních časových rozměrů, nepochybně nabízí výklad mnohem vyrovnanější.

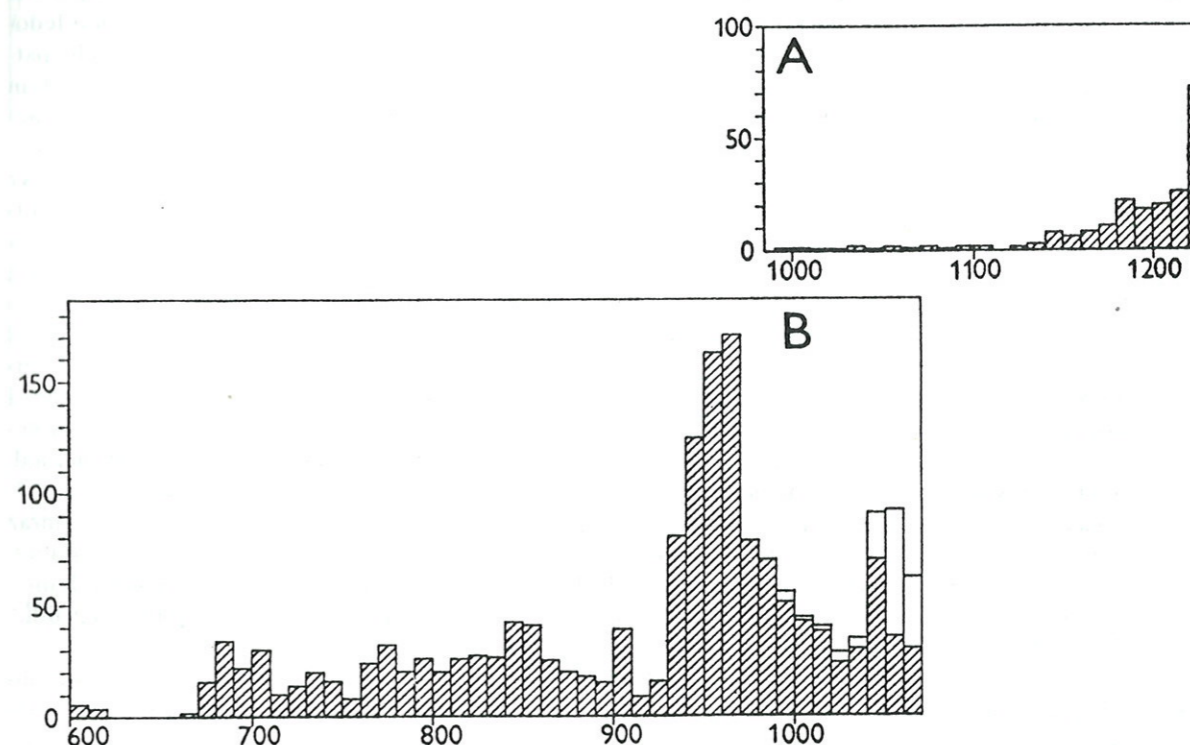
c) Třetím směrem našich pohledů stanovíme teritoriální záběr a jeho vnitřní členění. Na jednom pólu do české země vkládáme systém regionálních sond, směřovaných k jejímu reprezentativnímu obrazu. Přitom ale tak či onak studujeme jednu z kapitol evropské proměny, nepoznatelnou bez znalosti mnohem širší mozaiky. Právě zde se postupně otevírá jedna z aktuálních archeologických příležitostí překračovat úzké zahledění do vztahů sousedních národů. Dnešní archeologická literatura komparační pohledy nepostrádá, zatím je však soustředěna do pásma od evropského severu přes Británii, Francii k Itálii a Středozeří. Velké části kontinentu zůstávají mimo, přestože i ony tvořily a tvoří součást téhož světa a svým dílem (i svou jinakostí) patřily ke zdrojům evropského pohybu. Právě zde, právě v příliš jednoduchých odkazech na "rostoucí okrajovou roli" oné "jiné Evropy", zaznívá výzva, jíž by české bádání nemělo přeslechnout. S podobnou problematikou se pochopitelně vyrovnává archeologie a historie řady evropských zemí. Snahu o vyvážená řešení lze sledovat například v archeologii dánské (Randsborg 1990 aj.). Není pochyb o podmíněné platnosti pojmů centrum a periferie, odvozených běžně ze schématu I. Wallersteina (např. 1974). V celistvém podrobněji zaostřeném pohledu na evropské prostředí s jakkoli pročeňovaným vztahem centrum/periferie sotva vystačíme. Představa *centra* odporuje skutečným evropským poměrům, v nichž politickou decentralizaci a vnitřní rozrůzněnosti řadíme k hlavním faktorům dlouhodobě podmiňujícím kulturní i ekonomický růst (např. Randsborg 1992, 22). Chceme-li, lze znovu připomenout obraz mozaiky, překvapivě pestré a navzájem složitě spjaté.

Zdůrazněme nejprve hlavní teze, které se potom pokusíme doložit nebo alespoň diskusně vyhotit. - Středověká transformace patří historii dlouhého trvání. Proces soustředěný v Čechách do 13. stol. vyrůstá z předchozího dlouhodobého vývoje. Samotná transformace byla součástí evropských proměn, bez tohoto kontextu zůstává neuchopitelná. Při hledání příčin nesdílíme teorie jediného či prvotního hybatele, působí-

elho obdobně jako síly školní fyziky. Taková pojetí neúnosně zjednodušují historický proces a v jeho schematizaci mj. předpokládají princip jakýchsi pevných dějinných počátků. Vzhledem k jedinečnosti každé historické situace se snažíme vyhnout obecně formulovaným otázkám, očekávajícím všeobecně platné odpovědi. Shoda příčin nemusí vést ke stejnému výsledku, shoda ve výsledku nevyžaduje totožnost příčin. Snahu o jednoznačné odpovědi obecné povahy, nevázané konkrétními podmínkami, považujeme za zavádějící jak v jisté trvalé diskusi o poměru člověka a jeho kultury k přírodnímu prostředí, tak i ve vlastním výkladu společenského vývoje. V prvním ohledu vzniká obecný kontrast mezi kulturou či společností na jedné a přírodou na druhé straně. Důsledkem se nutně stává sociální nebo geografický determinismus. V kultuře spatřujeme především projev lidské tvořivosti, nikoliv snad pouhou adaptační odpověď, znovu a znovu vyvolávanou nárazy proměnlivých vnějších podnětů. V rámci multikauzálního výkladu, oceňujícího význam třeba nenápadných, ale dlouhodobě působících faktorů, zdůrazňujeme pohyb v oblasti sociálních vztahů. Právě ten opakovaně otevíral (doslova si vynucoval) další a další možnosti celkového růstu středověké společnosti.

2. Přírodní prostředí a kulturní vývoj

Zájem o historii klimatu a o ekologické otázky vůbec se obecně vystupňoval od 60. let. Do diskusí věd o člověku jej vtahovala snaha o celistvější poznání minulosti, úzce ovšem spojená se stínem nemoci moderního světa, vyvolávající náš vnímavější vztah k životnímu prostředí. I tady najdeme velmi rozrůzněná stanovis-

Obr. 2. A - Četnost dochovaných listin vydaných v českém prostředí do 20. let 13. stol. (Pánek - Hladík 1968). B - Vývoj četnosti anglosaských listin (Hodges 1989). Kvantitativní vzestup souvisel s vytvářením nové majetkové struktury, s procesem, jehož zásadní součástí tvořil nástup pozemkové šlechty. - Fig. 2. A - La quantité des documents conservés, publiés dans les pays tchèques jusqu'aux années vingt du XIIIe siècle. B - L'évolution des documents anglo-saxons. L'augmentation quantitative est liée à la formation de la nouvelle structure de biens, au processus dont le fondement repose sur l'apparition de la noblesse foncière.

ka, i když také zde pokud možno vyrovnanou orientaci nabízel věda už v závěru 19. stol. Tehdejší názorové střety vedly mj. k uvážlivým formulacím, problematizujícím ten či onen determinismus a vyjadřovaným např. slovy "příroda nabízí, člověk disponuje". Odkazy na přírodní faktory, zejména na faktor klimatický, často slouží při snaze o výklad pohybu pravěké či středověké společnosti. Právě podnebí je totiž činitelem proměnlivým, působícím vně kulturního systému. Příčinný odkaz se nabízí a může takřka vždy sáhnout do zásoby odpovědí. Slyšíme, že příčina expanze starých Germánů spočívala v klimatickém ochlazení, Vikingy naopak mělo do pohybu uvést oteplení atd. I dnes zaznívají hojně a velmi důrazně autoritativní hlasy spatřující směrodatnou příčinu středověké transformace v příznivém klimatickém vývoji.

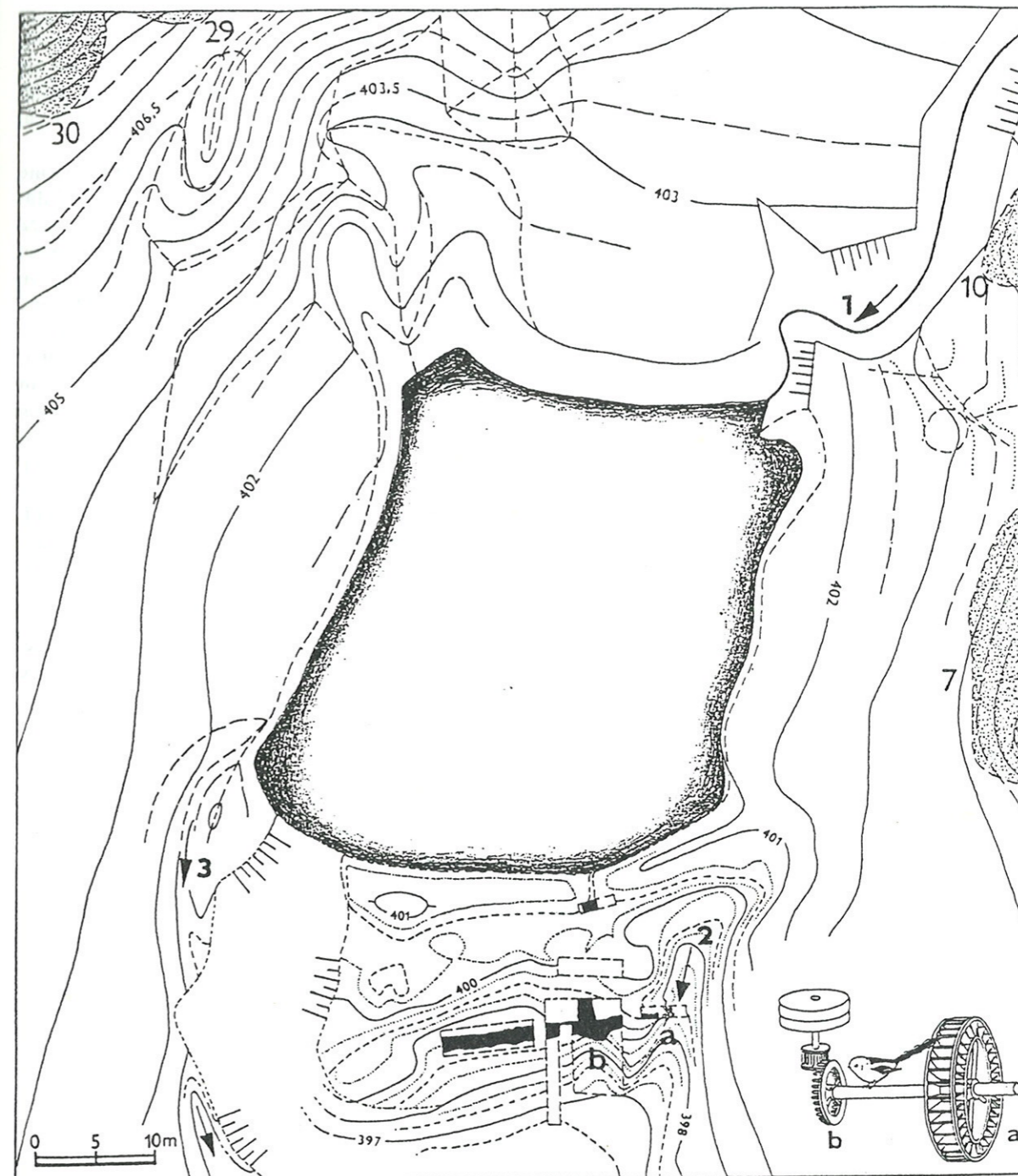
Na počátku současné etapy zájmu o klimatologii, v 60. letech, stál jednoduchý optimismus, ten však během doby nahradilo kritické vystřízlivění. Úkol vlastně spojuje různé problémové okruhy, samotnou rekonstrukci historického klimatu a postihu vlivu klimatické variability na činnost člověka. V antropologickém ohledu se navíc stýká vliv na celkovou energetickou bilanci (vyvolávaný např. krutou zimou) s působností klimatické situace na zemědělskou produkci. Podrobnější rozbor (zejm. *Alexandre 1987*) právě svou důkladností (a tedy spíše paradoxně) ukázaly, že o středověkém klimatickém vývoji víme příliš málo a příliš nepřesně (cf. např. *Ornato 1988; Pfister 1988*).

Obecné schéma středověkého klimatického vývoje je přijímáno sice s diskusí, ale bez zásadních rozporů. Někdy před r. 1000 mělo začít klimatické optimum, které ještě zasáhlo 13. stol. Vrchol, ověřovaný i odkazem na proměny sluneční aktivity, bývá kladen do doby kolem r. 1150. Století 14. a 15. přinesla období přechodné, zahrnující nejprve určité zhoršení, vystřídané asi mezi léty 1465-1550 opětovým zlepšením. S polovinou 16. stol. měla nastoupit "malá doba ledová". Takové schéma i dnes rozhodující měrou závisí na rozboru písemných pramenů vyprávěcí povahy. Jejich omezená četnost nutí ke srovnávání povšechných charakteristik, posuzujících zpravidla zimní teplotní poměry a letní vlhkost. Široký musí být i srovnávací geografický rámec, např. v rozboru P. Alexandre se Evropa severně od Alp stala jedním jediným celkem. Na místě je nepochybně otázka, o čem vlastně výsledné schéma svědčí.

Při nedostatku vhodných dat se uchylujeme k jakýmsi souhrnným ukazatelům, i když vlastním tématem antropologicky orientované klimatologie je *variabilita*. Také v hojně dokumentovaných staletích převažují roky "normální", unikající pramennému svědectví. Záznam totiž přitahovaly jevy pamětihodné a tedy zřetelně výjimečné. Pro posouzení takové zásoby dat chybí jakýsi "bod normality". Uvažujeme-li v rámci nastíněného schématu, nespočíval by asi rozdíl mezi středověkým optimem a malou dobou ledovou v prostém počtu zim tvrdých či mírných, let suchých či deštivých. Měl by být v nějak horších špatných zimách a nějak nepříznivějších nepříhodných letech. Takový rozměr však užívaným ukazatelům uniká. Víme také, že předpokládaný dlouhodobě příznivý rámec zahrnoval i roky klimaticky kruté. V rozmezí středověkého optima alespoň vzpomeňme, jak špatné zprávy z řady evropských zemí provázejí 2. desetiletí 12. stol. K ověření tehdejších i dalších výkyvů během 11.-13. stol. nám stačí prolistovat zápisy kronikáře Kosmy a jeho pokračovatelů. Právě tady si můžeme připomenout i vyčerpání, které mohla mimořádně krutá zima vyvolat. Zvláště drastický obraz se vztahuje k zimě r. 1282, která už beztak zbědovanou českou zemi přivedla na samý kraj možností. Má smysl nad líčením tehdejších hrůz opakovat, že i rok 1282 patřil do tzv. středověkého optima?

Nejhladnější rovinnou tvoří vztah klimatických proměn k zemědělské produkci. Také zde nám údaje typu krutá zima/vlhké léto sotva pomohou. Potřebovali bychom podrobné (ale ovšem kronikářsky nevděčné) informace o kritických částech vegetačního cyklu. Příslušné otázky nabízí zemědělská věda, odráží je i lidová pranostika. Tak či onak si rychle ověříme, že zlá bývá právě mírná zima v lednu a únoru, která sněhem neochrání ozimy. Škodí březnové mrazy, málo vláhy v dubnu a květnu, mnoho deště v červnu a červenci atd. Nezapomeňme ani na různé nároky jednotlivých plodin, související mj. s rozdíly v jejich vegetační době. V pramenech nás však jen zřídka zarazí podrobné údaje, jaké čteme k r. 1283: "Jaro suché. 12. května mráz tak silně poškodil vinice a ovocné stromy, že nepřinesly vůbec žádnou úrodu. Uškodil též ozimému i jarnímu seti pšenice, žita, ječmene, hrachu i jiného zrna po celých Čechách tak, že se musila na velmi mnohých místech setba posekat, protože by byla asi jen velmi malou nebo žádnou úrodu nepřinesla k prospěchu lidí." Rozhodl ostrý májový výkyv. K čemu by pro rok 1283 byly zimní či letní indexy?

Ve vztahu proměn přírodních podmínek a kulturního vývoje není společnost v postavení pasivního objektu. Její přirozená reakce na vnější změny spočívá v rozvinutí adaptačních schopností. Provázejí každý ekonomický systém, zvláště však bývají vyvinuty u systémů primitivních. Žijeme ve světě, jehož citlivost na klimatické výkyvy stoupá a nesebným úkolem se i pro nás stává vyloučení "interpretace od ústředního topeň". Středověké zemědělství v mírných evropských podmínkách snáze vyrovnávalo dlouhodobé (sekulární) výkyvy. Velký hlad, přicházející brzy po nevydařené sklizni, souvisel s variabilitou krátkodobou (např. *de Vries 1981; Post 1979; 1983; Stanhill 1976; Barker - Gamble 1985, 22*). Potřebná informační podrobnost však opět uniká, odhadům "průměrných" klimatických podmínek či "průměrných" zemědělských výnosů,

Obr. 3. Středověký vesnický mlýn u Vyžlovky (o. Kolín) sloužil na málo vydatném potoce (1), kde potřebnou zásobu vody shromažďoval rybník. Vodní plochu uzavírala poměrně široká hráze, při vnějším obvodu zpevněná zdí. Mlýnským kolem otáčela voda vpouštěná do úžlabí (2,a), s mlýnicí spojujeme sousední depresi vhloubenou do tělesa hráze (b). Přebytkovou vodu mohl odvádět samostatný přepad (3). Podhrázní mlýn na spodní vodu klademe do 14. stol. Pracoval ve vsi ze 13. - 14. stol., jejíž usedlosti lemovaly příslušnou terénní pánev (7,10,29,30). - Středověkým mlýnům, nejsložitějším technickým zařízením tehdejšího venkova, se zejména po studii M. Blocha (1935) dostává oprávněné pozornosti. V našem chápání jejich provoz šetřil čas a energii, samostatný problém však začíná otázkou, co tato úspora znamenala pro středověkou společnost, jak asi byla využita. - Fig. 3. Moulin de village du XIVe siècle (village déserté de Vyžlovka, Bohême centrale). Un petit étang collectait la réserve d'eau. L'eau en dessous faisait tourner la roue de moulin.

vztahovaným na delší časové úseky, připadá jen a jen pomocný význam. Víme již, že dlouhodobý celkem příznivý průměr mohl zahrnovat i roky špatné úrody a krutého hladu. Následnost několika (2 či 3) nepříznivých let mohla adaptační schopnosti překročit a vést k hospodářskému propadu. Závisela-li zlá léta na klima-

tické variabilitě, byl jejich zásah sice krutý, zlepšení však následovalo poměrně brzy. Krizi ovšem mohla vyostřit zhoubná síla člověka, válečné ničení zásob a úrody, vybití stád. Tehdy se rozpoutávaly žně smrti. Klimaticky kritická situace, násobená ještě krizí politickou, dopadla na české země například na prahu 80. let 13. stol. (cf. již *Curschmann 1900*). Drásavý obraz, který skládají slova vyprávěcích pramenů jsme již mohli připomenout - hned ale třeba zmínit i opětovný vzestup českého státu v poslední kapitole vlády Přemyslovců, v době krále Václava II.

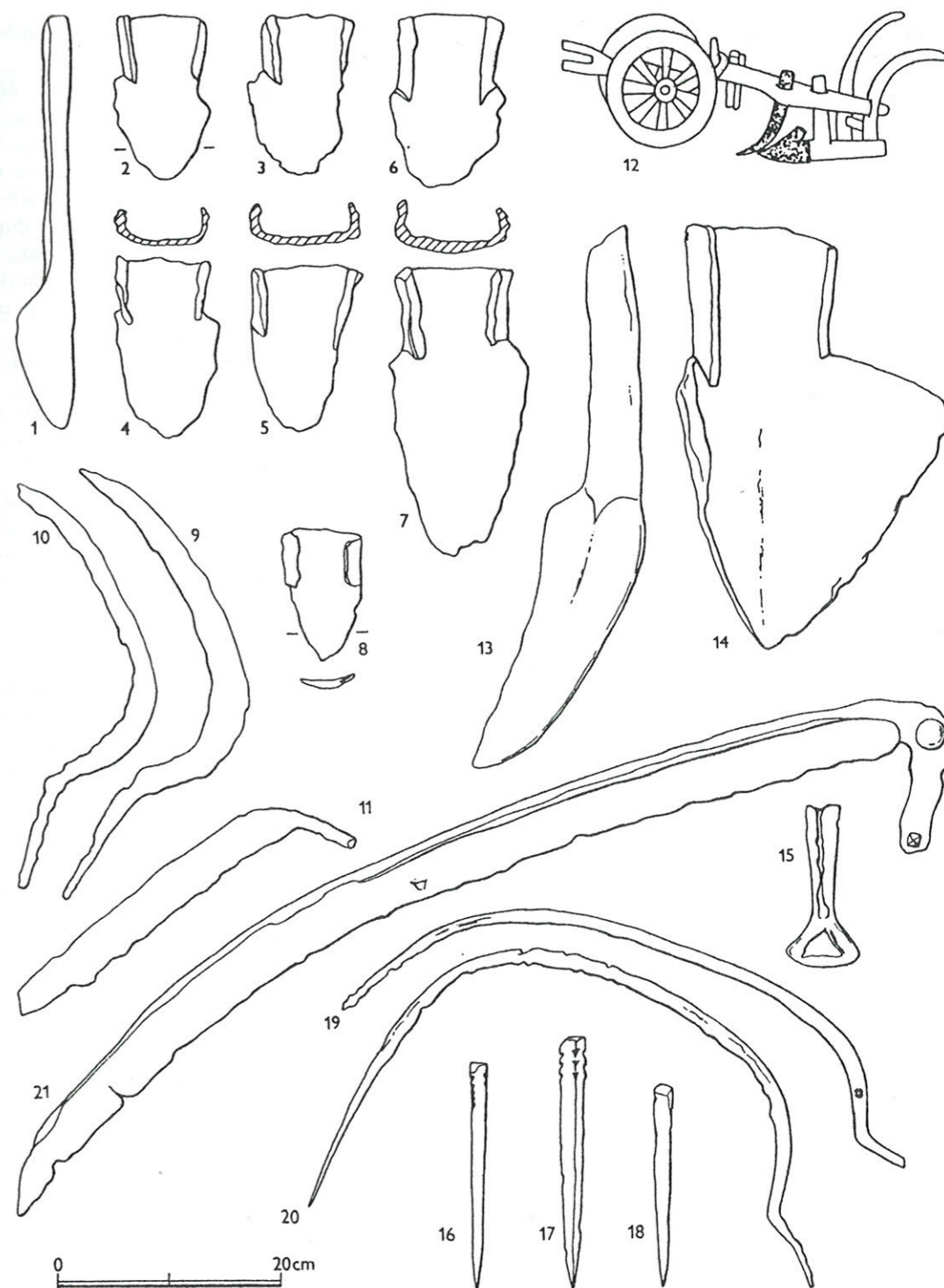
Otázku, do jaké míry v naší části Evropy působilo klima jako historicky příčinný faktor, posuzujeme velmi opatrně. Ani při interpretaci příčin středověké transformace nenacházíme důkazy opravňující důraz na podnební vývoj. Na rozdíl od rezolutních soudů dlouhé řady evropských autorit se domníváme, že tzv. klimatické optimum mohlo středověké transformaci nanejvýš nabízet jen relativně příhodný rámec, který sám o sobě neměl rozhodující úlohu. Dodejme ještě, že jisté rozčarování, které následovalo pilnou knihu P. Alexandre, obrátilo důraz klimatologie dvěma směry. Značný zájem míří k lépe dokumentované tzv. malé době ledové, jejíž poznávání by mj. mělo odhalovat určité modelové vazby, dovolující i zpětnou projekci. K hlavním poznatkům patří doklady složitého a leckdy nevyrovnaného vztahu mezi klimatickými trendy a zemědělskými výnosy. Představa o nějaké jednoduché signifikantní korelaci není potvrzována. Očekáváme zároveň, že k podstatnému obohacení klimatologie středověku přispěje rozvoj přírodních věd.

Poměrně vyhraněnou část bádání tvoří energetické či ucelené ekologické pohledy (cf. *Smetánka 1989*). Už od 30. a 40. let našeho století se objevovaly pokusy analyzovat kulturu jako termodynamický systém, v němž dlouhodobě přibývá energie, energetický nárůst vyvolává růst populace atd. (*White 1949; 1959; cf. Shawcross 1972*). Schopnost využít energii pro potřeby člověka se dokonce měla stát měřítkem kulturní pokročilosti. "Pevné východisko" těchto v podstatě evolucionistických teorií (ovlivňujících např. V. G. Childa) vzniká zřejmě několikerým zjednodušením teorie přebytku. V archaických společnostech lze sotva biologicky a kulturně ohraničit subsistenční minimum a rovněž přebytek (energetický či ekonomický) zůstává kategorií historicky podmíněnou (*Halstead - O'Shea 1989*). Jako absolutní pojem ztrácí v netržních společnostech smysl. Samostatná problematika souvisí se získatelností přebytku, určenou úrovní efektivity příslušného aparátu. Především však žádný druh přebytku sám o sobě společenský či kulturní růst nepodmiňuje (cf. *Renfrew 1972, 39*). Důkazy snad nemusíme složitě odvozovat, stačí pohled na leckterou z nedávno minulých i současných společností. Naše diskuse usiluje o rozčlenění problému a o zdůraznění jeho mnohem složitěji spjaté a podmíněné podstaty. Nezapomínejme, že v českém bádání "výše nadproduktu" ještě nedávno běžně působila jako autonomní síla pohánějící středověké dějiny, z prezence zemědělského produkčního přebytku přirozeně a samovolně vyrůstaly elementy sociální a politické struktury. S vyslovovanými výhradami zároveň jistě nechceme spěchat do jinak jednobarevné krajnosti a úlohu ekonomického potenciálu podceňovat.

Novější a leckdy obezřetně zdůvodňované studie chápající středověkou společnost jako specifický ekologický systém provázejí nesnáze dané nestejnou uchopitelností základních ekologických kategorií. Jedna z nich obvykle nese název informace. Právě sem spadá i vlastní tvořivý vklad člověka, schopnost rozšiřovat kapacitní možnosti regionů atd. Tato položka bývá v běžných schématech umenšována a překrývána kategoriemi snáze uchopitelnými. Poznávací situace se ale právě touto deformací stává přehlednější, získává zdánlivě pevné vztahy a proměny přírodních faktorů nabízejí lákavou interpretační osnovu.

3. Demografický vývoj, příčiny a důsledky

Začátkem výkladu problematiky 13. stol. v Čechách třeba sestoupit až k počátkům slovanského osídlení a pokusit se přehlednout dobu svým trváním obdobnou době, která nás dělí od století posledních Přemyslovců. Požadavek takového ohlednutí je nasnadě. Archeologické svědectví totiž raný středověk představuje jako dobu sídelního postupu, zdoluhavě a s nepochybnými výkyvy rozšiřujícího oikumenu. Základní oporu pro takové tvrzení nabízí nevelký článek *J. Slámy (1967)* soustředěný na 6. až 11. stol. (*obr. 1*). V principu obdobné křivky archeologie kreslí jak v Čechách, tak v několika dalších částech Evropy a ukazuje už 2. polovinu 1. tisíciletí jako dobu sídelního růstu (cf. *Klápště 1988, 94*). Archeologické prameny skládají obraz zatížený hned

Obr. 4. Zemědělské nářadí staršího (1-11) a mladšího středověku (12-21), doklady z Čech, Moravy a Slovenska. 1 - 5 Pohansko u Nejdku, 9. stol., nález v interiéru zemnice zahrnul mj. krojidlo a radlice, z nichž dvě bývají spojovány s rádlím, dvě s pluhem. 6 Gajary-Stolička, 8./9. stol.?, často předpokládaný archaický doklad plužní radlice. 7, 9 - 11 Mikulčice, 9. stol., radlice (délka 23,8 cm), srpy a kosa. 8 Ivanovice, 9. stol., symetrická radlice (délka 11,2 cm), podle jednostranného ocelového bítu určená k asymetrické orbě. - 12 Slavětín, kolem r. 1385, vyobrazení pluhu. 13 - 20 Semonice, kolem r. 1300, plužní krojidlo a radlice, hrot otky, zuby bran, srpy. 21 Konůvky, 15. stol., kosa (podle A. Bartoškové, M. Beranové aj.). - Fig. 4. Outils agricoles du Haut (1 - 11) et du Bas Moyen Age (12 - 21), exemples de la Bohême, de la Moravie et de la Slovaquie. Pour les socs archaïques, les formes asymétriques sont visibles (6). Cette asymétrie vient soit de la forge, soit d'un labourage unilatéral. Quelques pièces symétriques étaient aussi employées de manière asymétrique, elles étaient munies d'un tranchant unilatéral (8). Tous ces outils se différencient fort de la lourde charrue du Bas Moyen Age (14 - environ 1300). Le labourage asymétrique archaïque est à notre avis lié avec des instruments transitoires, entre le labour à l'araire simple et le labour à la charrue véritable.

několykými chybami, které navíc působí velmi nerovnoměrně. O přesvědčivosti dokladů *dlouhodobého* vzestupu raně středověkého osídlování však lze sotva vážně pochybovat.

Kolize s výklady čerpanými jen a jen z písemných pramenů nepochybně plynou z mezí psaného svědectví, které se sídelním postupem nebylo svázáno jasnou a obecně platnou příčinnou vazbou. Připomeneme ještě, že vzestup četnosti písemných pramenů čekal až na dobu vytváření nové kvality vlastnických vztahů. Právě tyto vztahy a jejich ještě křehkou rovnováhu pomáhaly stabilizovat listiny vystavované v jazyce sice univerzálním, obecně ale nepřístupném (obr. 2). Ať chceme či nechceme, celkový pohled na raně středověké osídlování závisí především na archeologii a na rozvíjení jejích možností. Je-li ještě někdy zdůrazňována pouze regionální platnost archeologických poznatků (např. *Fossier 1975, 160*), lze takovou výhradu snad spojovat s dosud málo reprezentativním stavem bádání (rozvíjeným regionálními vzorky), v principu však podobné soudy mohou sahat až k nepochopení různých možností různých druhů pramenů.

V širším pohledu nelze pominout ani zásadní rozpor současné archeologické interpretace s teorií R. Gradmanna (1865-1950). Ta sice vznikla už na prahu 20. stol., s udivující houževnatostí se ale udržela nápadně dlouho. Spočívala na představě ostrého protikladu mezi otevřenými (stepními) a lesními oblastmi. Předpokládala značně statický rozsah oikumeny, který od neolitických počátků čekal až na středověký stát a kláštery, jejichž síla měla teprve dovolit podstatnou kolonizaci lesů. Výklad R. Gradmanna už ve 40. letech zpochybňovala sídelní archeologie a palynologie, jeho principy však hluboce poznamenaly historické bádání. Vstoupily i do díla *M. Blocha* (např. 1931) a zřejmě také odtud je další a další literatura nabízelá nejen k vyslechnutí, ale i ke zprostředkování, dosahujícímu rovněž k nám. Archeologie přitom poměrně záhy ukazovala, že již od neolitu pozitivní i negativní změny rozsahu oikumeny tvořily samozřejmou součást sídelního vývoje.

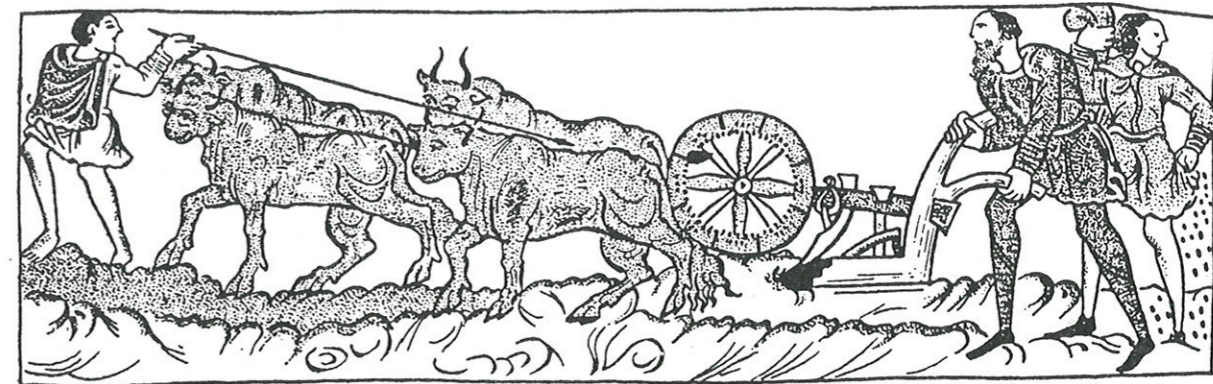
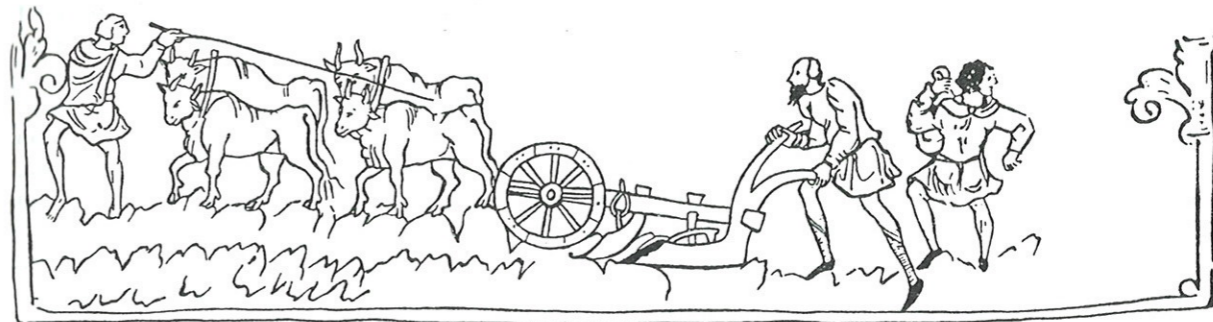
Raně středověký sídelní pohyb považujeme za odraz populačního tlaku, za snahu o řešení relativního předlňování sídelních areálů. Důvody tohoto dlouhodobého pohybu zůstávají jedním z nejméně jasných a ovšem i nejpřitažlivějších témat. Ocítáme se před složitou problematikou, nad níž se už po generace střetávají různé přístupy, řešící vztah vývoje populačního, technologického, sociálního, ale i působnost faktorů vnějších, v našich podmínkách zejména klimatických. Jistě zvláště podmanivě působí univerzální řešení, ustavující obecnou prioritu některého z faktorů. Nepochybně se v nich schází záměna části za celek a snaha o jasná přehledná řešení. Uvedeným krokem totiž získáváme tolik cenný pevný bod. V hracím stolku ukrýváme spoluhrače, který vždy vyhrává svou partii. Podobnou diagnózu vztahoval *W. Benjamin* (1939) k historickému materialismu, platnost jeho slov je však mnohem širší.

Argumenty vkládané do diskuse o předpokladech populačního vývoje bývají často zabarveny politicky, eticky, filosoficky. Tato okolnost souvisí s přirozenou spojitostí mezi pohledem zpětným a snahou o projekci příštího vývoje. Nejznámější populační teorii zůstává výklad R. Malthuse (1766-1834). V jeho pojetí může populační růst postupně redukovat ekonomický přebytek, cestu z hladu potom umožňuje dokonalejší zemědělství, uvolňující populační vzestup, posléze ústící opět do dalšího krizového období. Nezávislou proměnnou se v tomto pohledu stává ekonomický vývoj, závislou proměnnou tvoří vývoj populační. Podstatně odlišný výklad načrtlá v 60. letech *E. Boserupová* (1965; dále např. 1983), zabývající se tehdy v rámci OSN agrární ekonomikou neindustriálních společností. Vyšla z nástinu postupné intenzifikace zemědělství. S každým dalším intenzifikačním krokem spojila nejen vzestup produkce, ale i vzestup pracovních nároků. Dokažuje zároveň, že vše, co vyžaduje více práce, je přijímáno jen v situaci, kdy není vyhnuto. V těchto relacích se růst populace stává nezávislou proměnnou, pozitivně působícím základním faktorem změn v podstatě zemědělství. Koncepti *E. Boserupové* nelze přirozeně oddělit od kontextu 60. let, od hledání nového vztahu k tzv. třetímu světu. Diskuse vyvolaná názory dánské badatelky minula české prostředí a dnes již nezbyvá, než vysoce vynášené a hned zase tvrdě zatracované pojetí ("křiklavý doklad protestantské etiky") posuzovat se značným odstupem.

V dnešních souvislostech třeba začít širším pohledem, soustředěným na adaptační možnosti dovolující řešit rozpor mezi kapacitou regionu a zvýšeným počtem jeho obyvatel. Skládají široké a značně různorodé spektrum, sahající od řešení okamžitých k dlouhodobým, od změn kultivačních postupů až k mýtům. Nejběžnější odpovědí je vytváření přebytku. Ten ve své prvotní úloze vyrovnával vztah mezi potřebami pravidelné výživy a leckdy velmi nepravidelným získáváním potravy. Ve značně variabilním vlivu populačního tlaku lze podstatnou váhu přičíst několika řešením. *E. Boserupová* se bez rozboru příčin populačního růstu obrátila k jedné jediné adaptační odpovědi, spadající mezi změny subsistenčního systému, k zemědělské intenzifikaci. Patří sem však i diversifikace, tj. hledání alternativních zdrojů a konzumpce potravy z různých důvodů "nečisté". Další východiska nabízela válečná agresivita přinášející kořist. Významné uplatnění může připadat populační regulaci, zásahům do porodnosti a úmrtnosti. K možným řešením náleží i mobilita, odchod z míst nedostatečných zdrojů. Právě jedna z dnes sugestivně zaznívajících odpovědí označuje za příčinu raně stře-

dověkého pohybu hlad. Prvotním hybatelem se měla stávat obrana proti drastickým důsledkům hladu a boj o přežití měl podmiňovat technický pokrok zemědělství (např. *Bonnassie 1989*). Hlad žene do světa, v řetězu příčin a následků má svoje místo, sotva jej však lze klást na začátek, jako prvotní příčinu dlouhodobého rozlišování sídelní oikumeny. Sotva lze pochybovat o tom, že raně středověký rozvoj sídelní oikumeny znamenal další a další reakci na znovu a znovu se obnovující situaci, v níž rámec užívaných zemědělských postupů nedovoloval zvýšit produktivnost stávajícího sídelního území. Východisko spočívalo v mobilitě, v odchodu části populace do dosud neosídlených končin. Předpokládáme tedy řešení extenzivní, znovu a znovu rozšiřující mapu osídlení.

Snaha o hlubší pohled na problematiku vnitřních příčin populačního růstu vyžaduje *diskusi o jednotlivých proměnných* a příliš obecné soudy nahrazuje rozbohem fertility, natality, mortality (cf. např. *Hassan 1981*). Část bádání spatřuje příčiny v církevní podpoře rodin s více dětmi, doklady od 11. stol. (*Goody 1983*). V literatuře francouzské nechybí ani složitě zdůvodněná teorie o vztahu mezi poklesem počtu církevně určených dní manželské zdrženlivosti a demografickým vzestupem sledovaným od 11. stol. (*Flandrin 1983*). Důmyslnost těchto konstrukcí je jistě pozoruhodná, samotný pohled na časové rozměry příčinně srovnávaných jevů však rychle ověří, že k vysvětlení našich otázek rozhodně nestačí. Nevystačíme ani s jinak velmi cennými demografickými sondami odvozenými z písemných pramenů, i ty zůstávají příliš dílčí. Např. doklady o větším počtu dětí v Pikardii od konce 11. stol. jsou závažné (*Fossier 1968, 206*), z hlediska celkového však mohou odhalovat jen jednu lépe osvětlenou položku z mnohem delší a třeba i rozkolísané řady. I zde třeba uvažovat o zásadním vlivu sice nenápadných, ale dlouhodobě působících tendencí. Touto cestou se populační pohyb může stát pochopitelnější, v diskusi o příčinách se však zřejmě vrátíme k otázkám sociálním, kulturním, ekonomickým.

Obr. 5. Orba pluhem podle kalendářových vyobrazení uložených v Britském muzeu, pravděpodobně nejstarší bezpečný doklad vyspělého středověkého oradla v Evropě. Prvá řada je kladena mezi l. 969 a 987, druhá do doby po r. 1026 (ms. Cotton Julius A VI a Tiberius B V). - Fig. 5. Labourage à la charrue selon des images de calendriers des Xe et XIe siècle (British Museum, o. c.). C'est sans doute le document le plus ancien concernant la véritable charrue en Europe.

4. Proměny technologické a jejich úloha

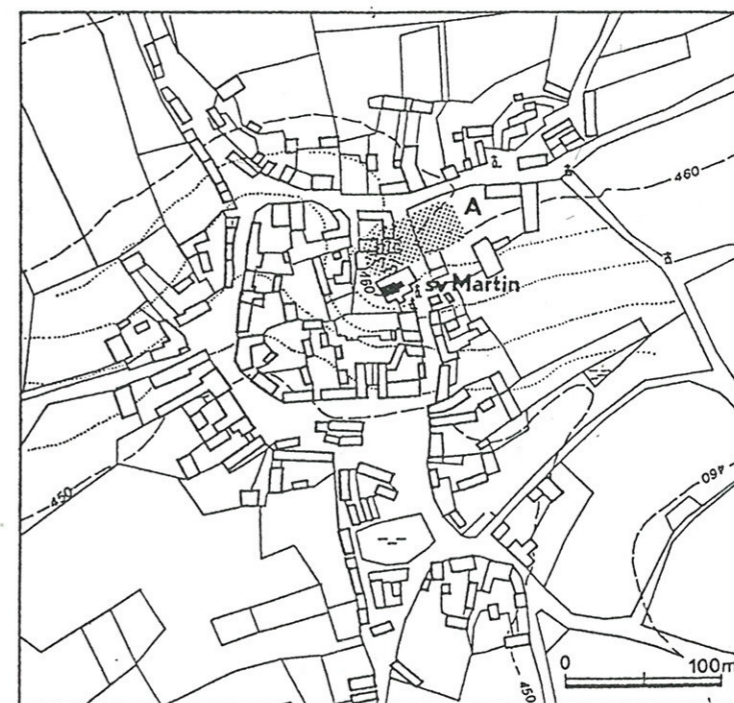
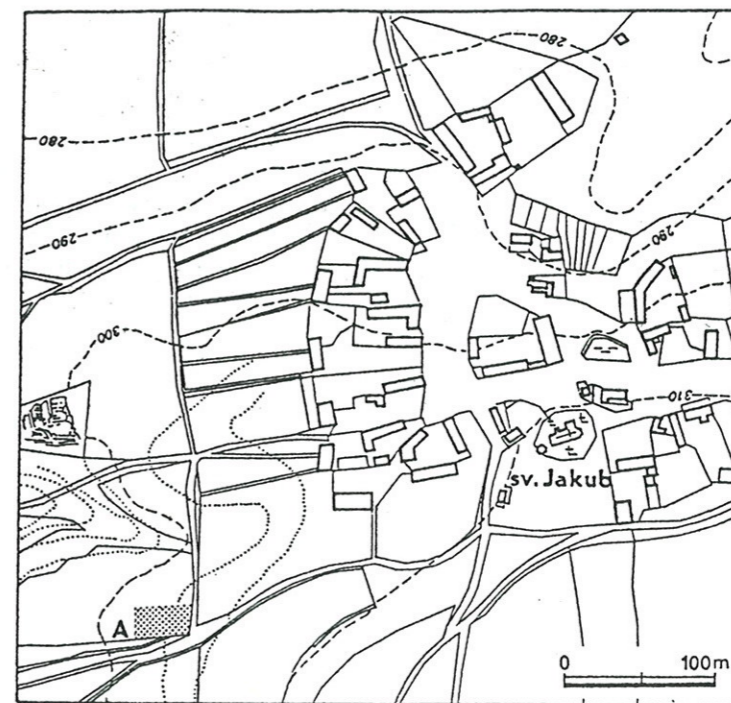
Jedna z určujících částí diskuse o společenském vývoji se snaží ocenit význam změn technologických. I tady úzký důraz právě na tuto stránku vede k jednostrannému determinismu. U nás dobře známé východisko upřílišněných pohledů poskytovaly krajně zjednodušené formulace marxistických klasiků, v evropském či světovém měřítku však příslušnou kapitolu ani zdaleka nepsali jen dogmatictí marxisté. Spolu s francouzským "literárním marxistou" Ch. Parainem (1979), vedeným přímočarými slovy Bída filosofie, lze připomenout amerického neo-evolucionistu L. White (1962). Prvý z nich kladl do 2. poloviny prvního tisíciletí řadu velkých i malých technických inovací a jejich působností přičítal zásadní význam v proměnách společnosti. Druhý přes ideologické rozdíly postupoval velmi podobně a klíčový význam přisoudil nástupu obdobně volených položek - pluhu, bránám, třmenům, vodnímu mlýnu atd. Souhrnem svých pozorování dokazoval agrární revoluci již v době karolinské. Standardní sebeobrana historického materialismu poukazuje na složitější chápání výrobních sil a vztahů. Může nás ale jen vrátit na rozcestí, z něhož se nabízí cesta buď k souboru zcela obecně přijatelných pravd, nebo zpět k jednostrannému technologickému determinismu (cf. zejm. Kotalowski 1977-79).

Studium středověké výroby provází citelný rozpor mezi samozřejmě uznávanou a ochotně zdůrazňovanou potřebou celkového přístupu a stavem pramenné základny, v níž právě z jednotlivých (našemu poznávání dostupných) částí vyvozujeme obecné soudy. Taková situace snadno svádí k přecenění deduktivních konstrukcí a k násilnému zacházení s prameny. Ani nám však nezbyvá než začít dílčími pohledy (obr. 3).

Ve výkladech proměn středověké agrární výroby zcela tradičně jedno z předních míst zaujímají dějiny pluhu. Nástupu právě této inovace bývá přisuzován značný vliv na růst zemědělské produkce, na rozšiřování kapacitních možností regionů. V 19. stol. se ocenění úlohy tohoto nástroje vymklo mezím věcného poznávání a vstoupilo do "mytologické historie". Vedle samotných věcných dějin by tak jistě zasluhoval pozornost i rozbor interpretačních stereotypů, které byly a leckdy ještě jsou se středověkým pluhem spjaty. Spor o provenství v užívání pluhu provázal konfliktní vztahy Němců a Slovanů, pluh se stal citlivou položkou britských i skandinávských dějin. Hloubku sporu ještě násobily neshody terminologické. Dnes běžná terminologie se opírá o stavbu oradla a o povahu jím vykonávané práce. Pluh pracuje asymetricky, radlice půdní skývu na jedné straně ukrajuje a odvalová deska ji obrací na druhou stranu. Na povrchu se ocitá dřive zakrytá vrstva, lépe vybavená živinami, půda se provzdušňuje, upravuje se cirkulace vody. Předchozí charakteristika ovšem hned naznačuje i možnosti uplatnění pluhu. Třeba uvažovat o trvale kultivovaných polích na vlhčích a těžších půdách, nabízejících se k rozvoji obilnářství v severní části Evropy. Stranou zůstává suchý a teplý jih, v jehož lehce propustných a drobných půdách bývá naopak třeba udržet vláhu. Tam všude dobře sloužilo rádllo, které půdu rozhrnovalo, ale neobracelo a nevystavovalo přílišnému vysychání (např. Jope 1979). Zdůrazněme ihned, že dnes obvyklé rozlišení pluhu a rádllo působí jasně a přesvědčivě, v živé skutečnosti se však takový dojem rychle stěťává s množstvím obtížně klasifikovatelných přechodných nástrojů (Pesez 1991, 137).

Dějiny středověkého pluhu spojují tři základní kategorie pramenů, shromažďované jazykovědou, archeologií a ikonografií. Ve sporech 19. stol. připadala značná váha jazykovému svědectví, které mělo odhalit stáří pluhu a prioritu jeho germánského či slovanského užití. Novější kritické přístupy ukazují rozrůzněnost jazykových reakcí na změnu povahy věci a dokládají tak i složité stratigrafické vztahy mezi slovy a věcmi. V tomto světle nelze očekávat přímé ztotožnění slova "pluh" s tím oradlem, které jako pluh definuje naše bádání (Schmidt-Wiegand 1981). Připomeňme si ještě nedávnou terminologickou rozkolísanost a nezapomeňme na složitou cestu, která právě k nyní obecné definici vedla. Ostatně leckdy si nadále pomáháme upřesňujícím přívlastkem a hovoříme o skutečném, těžkém či záhonovém pluhu. V současné době se s jazykovědnými argumenty ocitáme v paradoxní situaci. Kritické názory se ve specializované literatuře zdá zbytečné opakovat, zatímco v literatuře obecně užívané si již překonaná tvrzení uchovávají pevné místo a udržují i "spor o slovo". Například J. Le Goff (1982) znovu přejímá závěr jazykové chronologie, kladoucí pluh u Slovanů (odpovídající moderní terminologii) už do doby před příchodem Maďarů či dokonce Avarů. Z druhé strany by stačilo zmínit výklad L. Niederla (1926) a jeho rezervovaný pohled na příslušné lingvistické možnosti.

Archeologie svoje soudy opírá o nálezy částí oradel a o stopy orby. V prvním ohledu shromažďuje železné radlice a krojidla, jejím svědectví však uniká celkové konstrukční řešení. Nemůže ani poskytnout přímý důkaz presence dřevěné odvalové desky, jedné z určujících částí pluhu. Tyto meze vážně předznamenávají leckdy nesnadné diskusní hledání. K nápadným jevům navíc patří velmi nerovnoměrná nálezová distribuce středověkých částí oradel. Na evropské mapě vystupují dvě mimořádné koncentrace spadající do 8. až 10. stol. Jedna z nich, soustředěná na jih Moravy a západ Slovenska, souvisí značným dílem s velkomoravským pros-

Obr. 6. Želence (o. Kladno) a Radomyšl (o. Strakonice), pohřebiště (A) vně a uvnitř sídelního areálu, výraz dvou rozdílných etap středověkého pohřbívání. První příklad zachycuje řadové pohřebiště z 9.-11. stol. o 105 hrobech se 116 pohřby. Výbavu obsahovalo celkem 53 pohřbů: keramické nádoby (30), nože, šperky atd. Kostel sv. Jakuba, datovaný dosud jen přibližně do 12. stol., se nachází v odstupe asi 250 m, nad pramennou situací, s níž zřejmě souviselo i raně středověké osídlení. - Počátky pohřebiště v Radomyšli spojujeme s kostelem sv. Martina, kladeným k polovině 12. stol. Ze starší fáze odhadované na zhruba sto let zachytil archeologický výzkum 463 hrobů a ostatky celkem 729 jedinců. Výbava, především záušnice a prsteny, doprovodila jen 53 pohřbů. Celkový odhad na vyznačené ploše předpokládá 1000 až 1200 pohřbů. - Fig. 6. Cimetières de village (A) à l'extérieur ou à l'intérieur de l'aire d'habitation; exemples de deux étapes différentes de l'enterrement médiéval. Le premier exemple montre un lieu de sépulture du IXe au XIe siècle (116 enterrements - Želence, Bohême centrale). Les débuts du deuxième cimetière sont liés à la construction de l'église vers le milieu du XIIe siècle. Durant la plus ancienne période qui durait environ 100 ans, on estime environ à mille le nombre des sépultures (Radomyšl, Bohême du Sud).

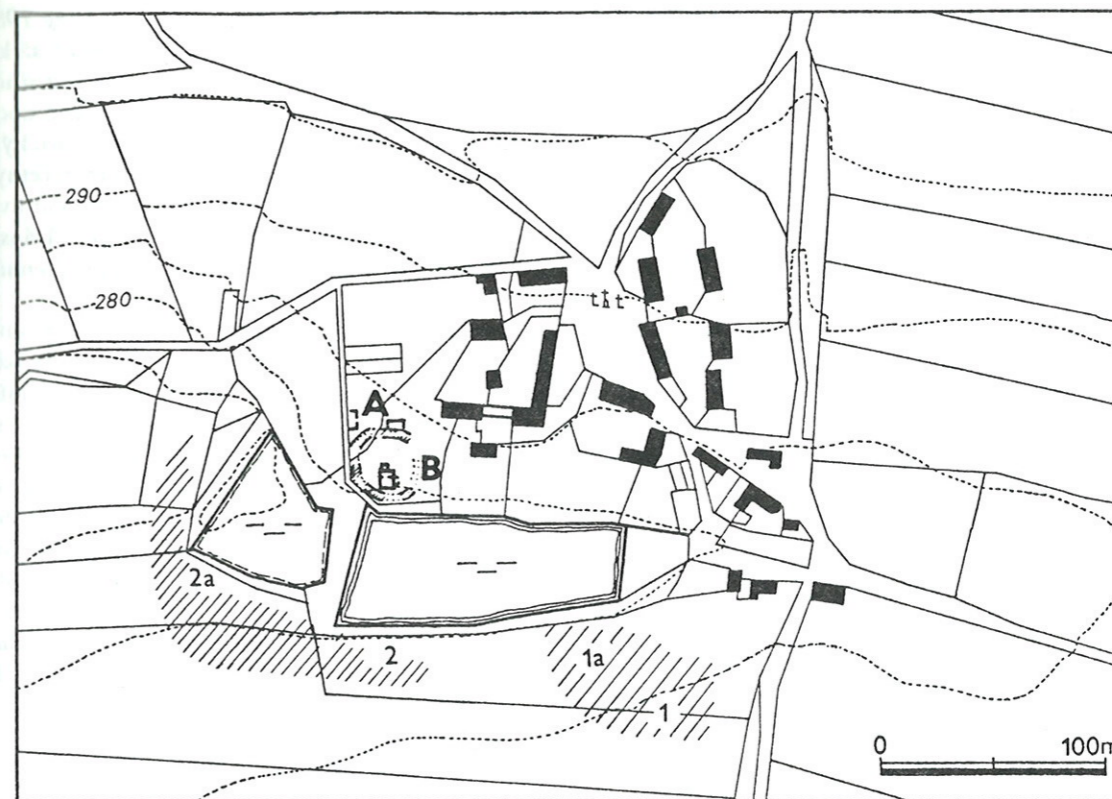
tředím. V rámci Československa zmiňovala M. Beranová (1980, 174) celkem asi 80 radlic, z příslušných hromadných nálezů mohla A. Bartošková (1986) dokumentovat 23 radlic. Nověji byla v podstatě současná koncentrace představena na Balkáně, v oblasti první bulharské říše. Příslušný soupis vypočetl přes 50 lokalit s nálezem železných částí oradel (Henning 1987). Srovnajme hned, že E. Gringmuth-Dallmer (1982) na rozlehlém území Německa, Nizozemí a Švýcarska zaznamenal jen 15 radlic kladených do 6. až 12. stol. Velmi nízká nálezová četnost charakterizuje i prostředí francouzské či britské. Naznačované nesrovnalosti nás na tomto místě zajímají především v podmiňující vazbě k nevyrovnanosti celkových závěrů, na vysvětlení ale čekají i jejich vlastní příčiny. V pozadí nelze hledat jen nerovnoměrný stav terénního výzkumu či nálezové evidence. Působnost těchto faktorů jistě nebudeme popírat, v dané situaci je však především třeba uvažovat o rozdílech v živé kultuře, v zacházení s posuzovanými částmi zemědělského nářadí. Příslušné nálezky bývají spojovány s obchodními sklady, s úkryty v časech zvýšeného nebezpečí, nechybějí ani úvahy o ukládání rituálním. Snaha o důkaz té či oné možnosti se ale zatím bohužel ztrácí v přílišných nesnázích.

Mezi radlicemi spadajícími do 1. tisíciletí poutají zvláštní pozornost tvary charakterizované jistou mírou asymetrie. Právě ta by měla předznamenávat nástup pokročilého oradla či dokonce už dokazovat přináležitost k pluhu. Nesouměrné radlice z 8. až 10. stol. jsou někdy dosazovány do nekompromisního předpokladu: "Mohou existovat pluhové bez asymetrické radlice, asymetrické radlice bez pluhů však doložit nemůžeme" (Beranová 1968, 535). Starobylé raně středověké užívání pluhu předpokládal i F. Šach, který soudil, že v 7.-9. stol. byl v našich zemích vývoj pluhu dovršen. Připomeňme ale, že spojitost mezi velkomoravským pluhem a zaplavovanou travnatou nivou, o níž F. Šach (1961, 106) uvažoval, byla následujícím paleobotanickým badáním vyloučena (Opravil 1983). Dnes tak příznačná niva totiž vznikala až v mnohem mladší době. Citovanou literaturou byl sice raně středověkému "pluhu v pravém smyslu" přisouzen sporadický výskyt a nevelká účinnost, při hodnocení soudobé společnosti se mu ale dostala značná váha. Zároveň se s příspěvním cizojazyčných publikací právě toto pojetí stalo pevnou součástí evropské literatury a jedním z nemnoha vkladů českých historických oborů do širšího povědomí (namátkou Gille 1962, 30; White 1962, 49; Le Mené 1977, 138; Fossier 1984, 108). Lehkému pluhu by také měly odpovídat asymetrické radlice z Balkánu, i jim byl přičten podstatný význam v marxistickém pojetí přechodu od otrokářské k feudální společnosti (Henning 1987).

Všimněme si nejdříve svědectví z Moravy a Slovenska. Důležité postavení bývá dááno nálezům z Gajar-Stoličky, předanému sice bez dostatečných nálezových okolností (Eisner 1946, 103), běžně však kladenému do 8. až počátku 9. stol. (obr. 4:6). Důraz se obrací k asymetrickému tvaru (někdy doplněnému působivější rekonstrukcí) a k nápadně nestejnému příčnému profilu, zesilujícímu levou hranu. V souhrnu by tato radlice měla být svými určujícími znaky "úplně analogická" pluhovým radlicím ze Semonic, datovaným do doby kolem r. 1300 (Beranová 1980, 190). Obdobným způsobem byly vyňaty dvě "pokročilejší" ze čtveřice radlic nalezených na hradišti v Pohansku u Nejdu (obr. 4:4,5). Sotva se však lze vyhnout pochybám a otázkám, není-li detailní morfologie radlic, poškozených i korozi (a někdy navíc kresebnou dokumentací) přeceňována. Smysl pro tvarový detail nechceme jistě potlačit, zdá se však, že se v daných případech blížíme k opačnému extrému. Do popředí se jednoznačně dostaly aspekty vývojové, vyňaté na úkor otázek funkčních. Ale právě funkční pohled, důraz na účinnost nástroje, nepochybně sblíží např. všechny radlice z Pohanska u Nejdu i nález z Gajar-Stoličky a společně je jasně odděluje od semonických příkladů. Připomeňme, že délka první skupiny činila 13 až 15 cm, šířka zůstávala mezi 8 až 10 cm. Radlice ze Semonic, výrazně asymetricky vykouvanou ze zhruba 3 kg železa, charakterizuje více než dvojnásobná velikost 38,6 x 25,2 cm (obr. 4:14).

Výkladu raně středověkých radlic by mohly pomoci metalografické poznatky, které však u nás na srovnatelné úrovni provázejí pouze dvě radlice (Pleiner 1967). Od soustavnějšího zájmu snad odrazuje většinou prostá kovářská práce, někdy poznamenaná i hrubými opravami. Této charakteristice odpovídá posuzovaná radlice z Pohanska u Nejdu, v celém profilu vytvořená z měkkého železa (obr. 4:2). Překvapivý výsledek však složil rozbor radlice z Ivanovic (o. Vyškov; obr. 4:8). Drobný a zcela souměrný tvar totiž na jedné straně obsahuje tvrdý ocelový břit, protějšek zůstal z měkkého železa. Jedna z hran měla tedy pracovat s větší námahou. Opíráme se bohužel o jeden jediný nález, i ten však obohacuje představu o asymetrickém osazování některých kusů vykované v mírně asymetrickém tvaru, některé zprvu souměrné radlice poznamenané nesouměrným opotřebením, jakož i kusy formálně zcela symetrické, zpevněné však pro jednostrannou námahu. Kvantitativní struktura takového závěru nám ovšem uniká, alespoň u třetí z vypočtených možností by přesnějšímu uchopení pomohly soustavné metalografické rozborů.

V moravském, slovenském i bulharském raně středověkém prostředí není třeba pochybovat o výskytu oradel s nevelkými asymetricky pracujícími radlicemi. Víme už, že výklad opřený o ostré formální rozlišení pluhu a rádlá neváhá a v příslušných radlicích vidí starobylé doklady skutečného pluhu. Zdůraznili jsme ale, že toto pojetí přednostně vedou aspekty vývojové a hledisko funkční zůstává v pozadí. **Zásadní funkční roz-**

Obr. 7. Čimice (Praha 8), archeologické výsledky zachycují dlouhodobý vývoj raně středověkého sídelního areálu (1,1a,2a,2) a dvě základní etapy feudálního sídla (A,B). Na levobřežní potoční terase doložen prostorový posun, osídlení začalo v 6./7. stol. v poloze 1 a uzavřelo se někdy kolem poloviny 13. stol. v poloze 2, 2a. Z hlediska sociálního profilu daného místa přitahuje zvláštní pozornost interpretace dvou vzájemně překřížených žlábků, vyhloubených v poloze 2. Jejich evidovaná délka činí 14 a 24 m, chronologicky by měly spadat do 1. poloviny 13. stol. - Na pravém břehu výzkum odhalil tvrz ohrázenou kruhovým příkopem (B) a starší situaci (A), z níž přednostní zájem poutá objekt budovaný kvádřikovou technikou. Tuto stavbu o dochovaném půdorysném rozměru 7 m přetl přikop tvrze. - Půdorys vsi zakreslený podle mapy z poloviny 19. stol. už změnilo rozdělení panského dvora, který stál západně od návsi (podle předběžných zpráv V. Humla). - Fig. 7. Čimice (aujourd'hui Prague 8). Les résultats archéologiques montrent l'évolution de longue durée de l'aire d'habitation qui a fonctionné dès les VIe-VIIe siècles (emplacement 1) jusqu'au milieu du XIIIe siècle environ (emplacement 2, 2a). Sur la rive droite du ruisseau, la archéologie a mis en valeur le lieu de deux étapes fondamentales de la demeure féodale (A, B).

dílnost např. semonických radlic od starších dokladů nás nabádá k pohledu diferencovanějšímu, uvažujícímu i o přechodných oradlech mezi rádlím a těžkým pluhem. Oporu mj. spatřujeme ve svědectví o asymetrické orbě se symetrickým nástrojem, prováděné vlastně rádlím nakláněným na jednu stranu (např. Comet 1987; Pesez 1991; Bentzien 1980, 65). Příslušné oradlo bývá charakterizováno vodorovně umístěnou radlicí, jejíž působení usnadňovalo krojidlo a jeho svislý řez. Právě s takovým nástrojem bychom mohli spojovat část diskutovaných raně středověkých nálezů. Zatím nevyhraněné zůstává i vhodné terminologické odlišení archaické asymetrické orbě. Zřejmě bychom měli uvažovat o samostatném vývojovém článku. Část odborné literatury hovoří o "starším lehkém pluhu", takové označení však zásadní různost spíše stírá.

Několikrát jsme si připomněli, že diskusi nad archeologickými nálezky částí raně středověkých oradel vedeme v územně i časově velmi těsném rámci. Pracovní stopy uchované po někdejších polích ale nabízejí ještě užší "kousek pevniny". Jejich evidence zůstává značně nerovnoměrná, soustředěná do nevelkého pásma při Severním moři (Gringmuth-Dallmer 1983). Asi bez zvláštních rozborů lze dnes už odmítnout přímočaré rozlišení mezi křížovou orbou rádlím a paralelní orbou pluhem. V závislosti na půdních a vegetačních podmínkách mohlo totiž také rádlu pracovat v jen souběžných liniích. Složitější otázku však otevírají doklady nesouměrných paralelních brázd, jejichž výplně se vzájemně překrývají. Zvláště zřetelný doklad tohoto druhu, kladený už do 1. stol. př.n.l., pochází z Feddersen-Wierde (Haarnagel 1979, 264). O asymetricky vedené orbě lehčích půd u severoněmecké lokality pochybovat nelze, výpověď fotodokumentace je jasná. Vlastní interpretace ale opět vrací otázku vztahu mezi jednoznačným a volnějším determinacním přístupem k asymetrickému působení oradla. Podle některých názorů měl v ekonomice závislé především na chovu dobytka, jen okrajově doplňovaném obilnářstvím, sloužit pluh. Na časně zařazení stop asymetrické orbě ve Feddersen-Wierde navazuje teorie, která počátky pluhu spojila právě s hustě zatravněnými plochami u Sever-

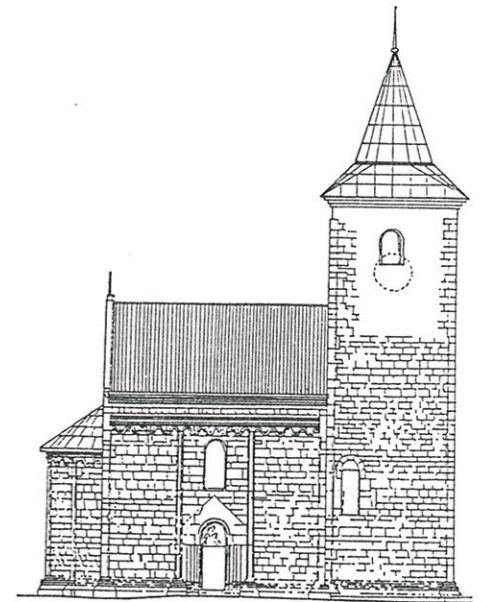
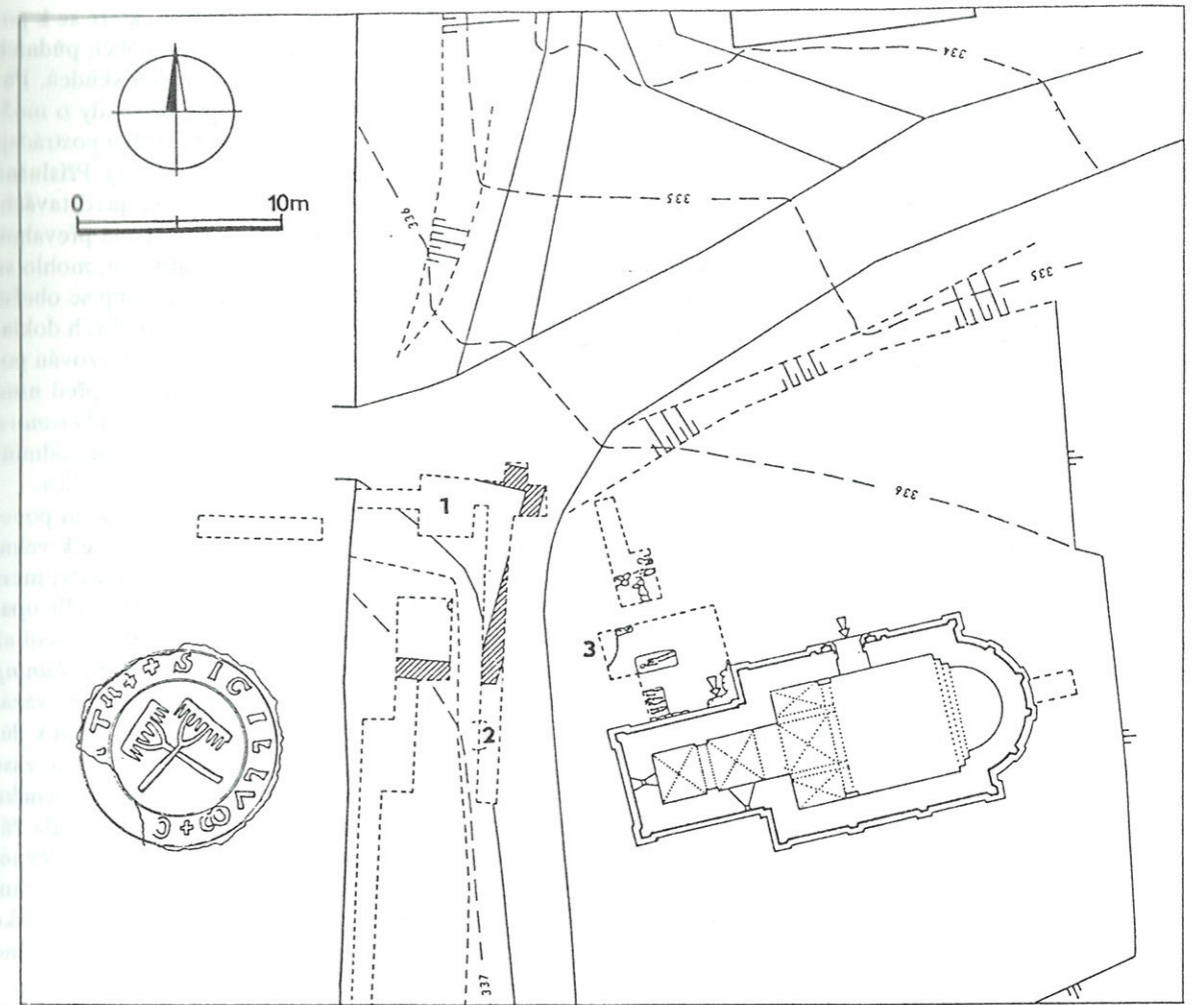
ního moře. Odtud se dokonalé oradlo mělo "rychle" rozšířit i do provinciálního Podunají (Steensberg 1980; 1986). Značná část literatury výklad stop z Feddersen-Wierde přijímá, někdy zaznívají hlasy opatrné až kritické (např. Wailes 1972). Právě k těmto rezervovaným názorům se přiklání i naše hodnocení. Pro ztotožnění stop orby při březích Severního moře s pluhem známým z mladšího středověku nám totiž bezpečně opory chybějí. Asi mnohem spíše budeme opět myslet na lehčí asymetricky užívaná oradla, vybavená symetrickými a případně i nevelkými mírně asymetrickými radlicemi. Taková představa ostatně neodporuje ani nečetným dokladům železných částí oradel ze západu střední Evropy (Gringmuth-Dallmer 1982). Cenné ověření úvah o archaické asymetrické orbě očekáváme od standardních experimentů, rozvíjených především v Dánsku (např. Lerche 1986). Dosavadní zkušenosti z rozmanitých pokusů jsou jistě pozoruhodné (např. Henning 1987, 68), v našem hledání však povahu důkazu nemají.

Hledáme-li pevné opory, najdeme první evropský doklad pluhového oradla nové kvality ("těžkého pluhu") v ikonografických pramenech. Nabízí jej dvojice britských kalendářových vyobrazení, z nichž starší patří ještě do 10., mladší do 11. stol. Obě kalendářové řady spojuje táž tradice, sahající snad do kontinentálního (remešského) prostředí (Boutemy 1970). Na měsíc leden připadla orba těžkým pluhem s předními koly, s křídlem a radlicí zřejmě provázenou odvalovou deskou. Oráč se opírá o kleče, pohůnek pobízí dva páry dobytčat (obr. 5). Příslušný archeologický protějšek skládáme až s nápadným opožděním. V Čechách si asi málokdy uvědomíme, jak evropsky cenné postavení připadá nálezu ze Semonice (obr. 4:14). Slova L. Niederala (1916) "je to však vždy nejstarší, dosud mi známý, skutečný český pluh" neztratila ani dnes svou platnost a semonický doklad navíc našel své místo i v evropské literatuře (např. Pesez 1991). Souhrnný pohled na bezpečné doklady těžkého pluhu svědčí o spojitosti počátků takového oradla s transformací středověké Evropy, jíž postupně sledujeme od doby kolem r. 1000, a která se v českých zemích ve své podstatě naplňovala ve 13. stol. Cesta k uplatnění těžkého pluhu totiž sledovala cestu ke stálým a v poměrně pevném systému uspořádaným zemědělským pozemkům, na nichž podstatně stouply nároky na orbu.

Diskusi o příčinách pro nás přílišného důrazu na raně středověké počátky těžkého pluhu záhy opustíme úzké meze dějin techniky a dostaneme se k otázkám obecnějším. Pojetí dějin pluhu např. u M. Beranové je svázáno s koncepcí "zásadní revoluční přeměny v zemědělské výrobě", která se stala základem feudalizace Evropy. Odtud vyplývala jedna z cenných kapitol řetězu nezvratně působících zákonů: "Po dovršení kvalitativního přelomu v zemědělství v 8.-9. stol. mohlo a muselo dojít ke změně výrobních vztahů, k sociální revoluci" (Beranová 1982). Argumentaci F. Šacha (1961) předznamenávají blízké souřadnice. Období mezi léty 450 až 1250 mělo být dobou, v níž se u nás vyvinula "výrobní soustava trojhonného zemědělství, která byla také základním znakem výroby po celou dobu feudalismu a která určovala i společenský řád tohoto dlouhého období." Nesporně se ocitáme pod tlakem tzv. přirozených předpokladů, jejichž váha ovlivňuje celkovou argumentační stavbu. Význam pluhu i dalších fenoménů je potom snadno nadhodnocován a posouván do příliš starého kontextu.

Rozměr problému je ale ještě mnohem širší, teorie "velkého raně středověkého přelomu" byla totiž zvláště rozvíjena v Německé demokratické republice i v Polsku. V prvním případě se důrazně opřela o marxistický schematismus, ve druhém však čerpala z odlišných zdrojů. Část polské literatury zřejmě uvažovaným směrem vedl vyhraněný vztah k národním dějinám a k jejich středoevropským souvislostem. Odtud možná vyplývalo i podle našeho názoru příliš úzké časové vymezení dané historické kapitoly, sledované často jen do 11. stol. Tím se však vytrácelo srovnání s mladší situací a s mladšími proměnami, které by mohlo nabízet vyrovnanější pohled. Je-li naše úvaha přiměřená, vracela by v principu obdobnou otázku poměru konkrétních archeologických poznatků a širšího názorového pozadí každé z obecnějších interpretací. Rozbor problému by i na české straně zasluhoval soustředěnou pozornost. Jeho naléhavost podtrhuje závažná revize sídelně archeologických opor předložená nedávno J. Henningem (např. 1991) a soustředěná na území Dolní Lužice. Připomeňme, že v diskutované teorii připadla důležitá úloha výkladu hradiště Tornow, jehož stáří je nyní odsouváno až do doby o 200 let pozdější a podstatným dílem spojováno s expanzí německého státu v 10. stol. Při snaze o interpretaci se zároveň v nové podobě vrátily staré otázky poměru "německého" a "slovanického" kulturního prostředí. Již vyslovená stanoviska potvrzují, že ani tady by náš hlas neměl chybět.

Problematiku pluhu nelze oddělit od otázek způsobů středověké zemědělské výroby. Od 19. stol. sledujeme koncepcí založené na představě postupné intenzifikace, směřující od žárového zemědělství k vícepolním regulovaným systémům. Takové schéma je i dnes často přijímáno, setkali jsme se s ním i v teorii E. Boserupové. Provází ho však řada otevřených problémů. K prvořadým otázkám patří obecný rozsah užívání ohně v zemědělství raného středověku. Oheň v lesní krajině nabízel poměrně snadné uvolnění půdy k zemědělské činnosti. Vzrostlý les po vykácení a vysušení poskytoval palivo dostatečné k likvidaci či alespoň k podstatnému narušení vegetačního krytu. Složitější situace nastávala na zatrávněných či křovinatých plochách, kde oheň sám o sobě nemohl vážně zasáhnout kořenový systém. V takových podmínkách etnografie popisuje i značně složitý způsob spalování dřeva (Sigaut 1975).

Obr. 8. Vroutek (o. Louny). Archeologický výzkum A. Hejny dosadil k románskému kostelu sv. Jakuba stavební relikty, které spojujeme se sídlem Hrabišiců, doloženým v I. třetině 13. stol. Jádru situace spatřujeme v objektu 1. Jeho dno bylo oproti podloží zahloubeno o 120 až 130 cm, stěny zajišťovala plenta z kamenů spojených jilem. Nosný systém se zřejmě opíral o síť sloupů vložených do interiéru. Při celkové rekonstrukci uvažujeme o vícepodlažním řešení. - Fig. 8. Vroutek (Bohême de Nord-Ouest). La recherche archéologique près de l'église datée de la première moitié du XIIIe siècle a mis en évidence les restes de constructions appartenant à la demeure seigneuriale (1).

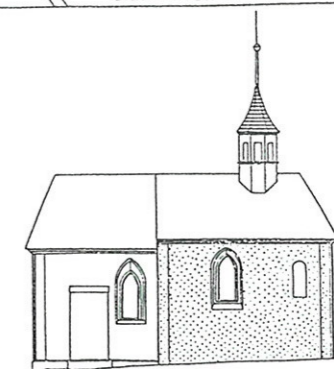
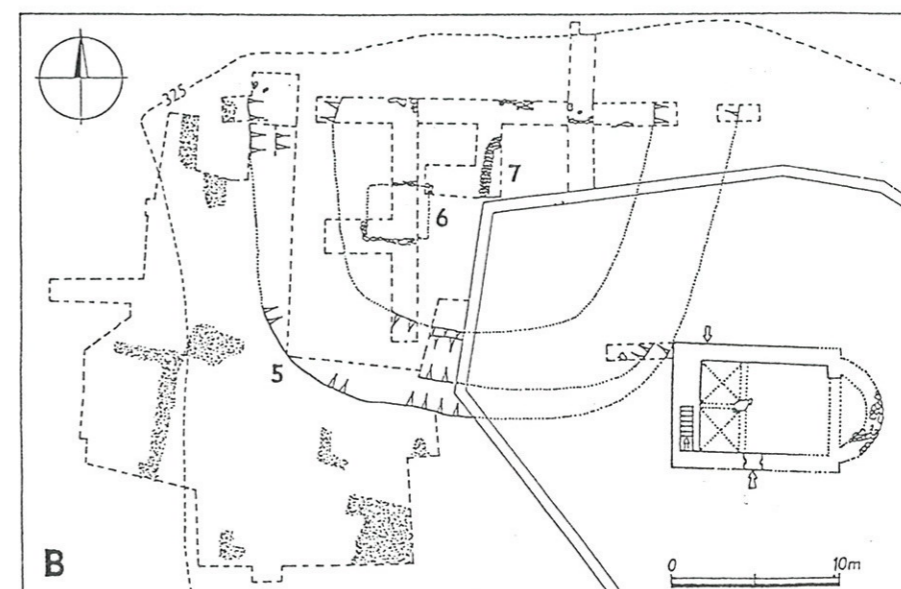
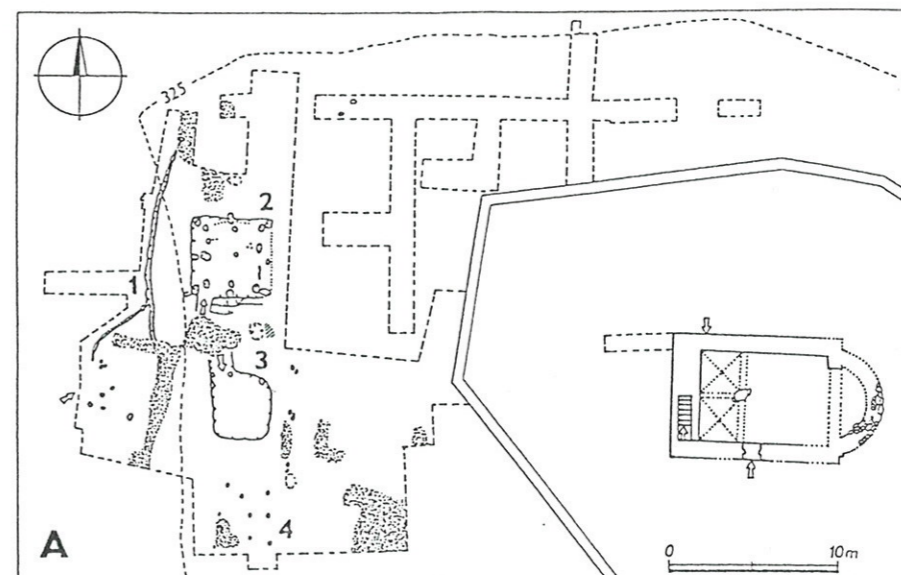
Se žďářením ale bývají spojovány další pozitivní účinky, podmiňující žárové zemědělství, které se k pomoci ohně uchyluje víceméně soustavně. Do takového širšího výčtu obvykle patří vliv na koloběh půdních živin (zejména dusíku), úprava půdní kyselosti, zlepšení struktury půdy, likvidace rostlinných škůdců. Působnost těchto faktorů však zůstává předmětem diskuse, v níž nechybějí ani velmi skeptické soudy o možných přínosech žďáření (např. *Peške 1987*). Přímé prameny shromažďované archeologií středověku postrádají bezpečné a jednoznačné doklady žďáření a žárového zemědělství (např. *Gringmuth-Dallmer 1990*). Příslušné závěry se proto vyznačují malou průkazností a zůstávají příliš závislé na obecných deduktivních představách. V první řadě víme, že oheň ve službě zemědělců vyžadoval jen řídko osídlenou krajinu se značnou převahou lesů. Žárové zemědělství bychom proto snad mohli spojovat s počátky slovanského osídlení Čech, mohlo se ale znovu a znovu uplatnit i při postupném rozšiřování sídelních oblastí. Krajně extenzivní přístup se obešel bez oradla, jehož nasazení ostatně bránilo jen slabě narušené systémy kořenů. Výskyt archeologických dokladů oradel potom extenzivnímu žďáření protřečí. Předpoklad žárového zemědělství někdy bývá omezen poukazem na skutečnost, že první Slované se u nás usazovali ve staré kulturní krajině, v místech před nimi bezprostředně obydlených (*Zeman 1976, 214*), v končinách se značnou zemědělskou tradicí (*Beranová 1986*). Zůstává ovšem otázkou, do jaké míry je tento způsob uvažování směřodátný v archaických podmínkách a v prostředí, v němž opuštěná pole zhruba po jednom lidském pokolení opět pohlcovával vzrostlý les.

Základní význam v raném středověku přisuzujeme přílohovému zemědělství, opřenému o systém ponechávající vždy část zemědělského zázemí ladem. Povaha a rychlost snižování půdní úrodnosti patří ale k velmi rozdílně hodnoceným tématům. Zásadně důležitou orientaci nabízejí dlouhodobé zemědělské experimenty, mezi nimiž prvořadé místo zaujímají pokusy v britském Rothamstedu, prováděné od poloviny 19. stol. Podle opakovaných zjištění těchto i dalších standardních experimentů výnosy na nehojených polích zřetelně klesají až po 20 - 30 letech a potom se vcelku dlouhodobě stabilizují na 60 - 80 % počátečních výnosů (např. *Lüning 1980*). Srovnávací rozbor ukazuje, že půda ponechaná jako úhor či pastvina akumuluje podstatně více vázaného dusíku než nehojené pole užívané k pěstování obilí (např. *Clark 1992*). Tento jev nepochybně patřil k důvodům přílohového hospodaření. Obnovené zásoby živin se znovu uvolňovaly dlouhodobě, jejich vliv se zase neomezoval na krátkodobý efekt. Proto také dnešní experimenty vedené jen několik málo let nejsou v daném ohledu citlivé a postrádají prostě smysl. Provozní meze uvažovaného systému na jedné straně určovala žádoucí obnova úrodnosti půdy, na druhé straně snaha zabránit návratu přirozené (zejm. lesní) vegetace. Vynechání pozemku z obdělávacího cyklu mohlo navíc zásadně snížit výskyt plevelů. Na postupné zkracování několikaletých přlohů působil vzestup sídelní hustoty a tím i potřeba intenzivnějšího využívání zemědělské půdy. Daný vývoj směřoval k převážně jednoletému odpočinku polí, tedy k systémům začleňujícím do svého cyklu úhorování.

Při studiu intenzivnějších soustav středověkého zemědělství bývá už od 19. stol. přisuzováno zvláště významné místo trojpolnímu systému. I tady nacházíme podobné nesnáze jako u dějin pluhu. I tady se musíme vymaňovat z názorů zakořeněných od minulého století, i tady předběhly obecné kategorické soudy rozbor konkrétních pramenných dokladů. Ani zde nechybějí vážné nesnáze terminologické. Značnou tradici trojpolí přisoudil germánskému prostředí již A. Meitzen (1822-1910), který předpokládal zásadní uplatnění tohoto systému od doby karolinské až do 18. - 19. stol. Protějšek takového pojetí vytvářeli např. badatelé v českých zemích a v Polsku, kteří rovněž právě na tento systém kladli velký důraz a shledávali doklady jeho starobylého užívání.

Pojem trojpolí ale leckdy směřuje dva rozdílné přístupy. Starší původ nesporně připadal individuálnímu střídání ozimu, jaře a úhoru, prováděnému vždy podle nároků jednoho hospodáře, v rámci jeho vlastních pozemků. Druhý přístup byl kolektivně vázaný, určený jednotným pravidlem uplatňovaným na všech polnostech dané sídelní komunity. Příslušné zázemí bylo proto rozděleno do tří srovnatelných částí a každý hospodář držel v každé z třetin vždy zhruba stejný díl, aby v každém roce mohl očekávat zhruba shodné výnosy. Tento systém někdy bývá označován jako regulované trojpolí, jindy jako hospodaření trojhonné. Oba systémy se mohly uplatnit až v lidnatém prostředí, nutně už kladoucím větší důraz na zemědělské výnosy než na produktivitu práce.

V evropských písemných pramenech 8.-10. stol. nacházíme různé průkazné stopy tří základních částí zemědělského cyklu, zemědělskou rotaci mohou odrážet i nálezy paleobotanické. Příslušná svědectví o jarní a podzimní setbě a o úhorech však nic neříkají o topografické situaci, o způsobu rozdělení souhrnu hospodářských ploch. Pevné rozdělení zemědělského zázemí zachycují až poměrně pozdní prameny. V *bezpečných* i když pořád sporadických dokladech je jejich mez i ve vyspělých obilnářských oblastech hledána ve 12. - 13. stol. (*Slicher van Bath 1966, 61; Bader 1957, 46; 1962, 58; 1973, 94; Ott 1970*). Zvláště si připomeňme výsledek šetření, které pro Pikardii provedl R. Fossier (1982b). I v krajině "stvořené pro obilí" mohl nástup trojhonného hospodářství zachytit až od konce 13. stol. Úvahy o starším výskytu, např. v 10.-11. stol. na území německém, vyslovují spíše volný předpoklad či hypotézu (*Rösener 1986, 60; Hildebrandt 1988, 284; srv.*

Obr. 9. Bedřichův Světec (o. Most), dvě etapy jednoduchého slechtického sídla. A - Sídlo se dvojicí částečně zahloubených staveb (2, 3), uzavřené jednoduchým ohrazením (1). U objektu 2 předpokládáme vícepodlažní řešení, opřené o masivní dřevěnou konstrukci. 2. třetina 13. stol. B - Sídlo vymezené příkopem (5), uvnitř se dvojicí částečně zahloubených staveb, se stěnami lemovanými kamennou plentou (6, 7). Závěr 13. a počátek 14. stol. - Fig. 9. Bedřichův Světec (Bohème Nord-Ouest). La recherche archéologique près de l'église de la première moitié du XIIIe siècle a découvert deux étapes d'une simple demeure seigneuriale. A - La cour avec une paire de bâtiments partiellement enfouis (2, 3), fermée d'une palissade (1). B - La motte seigneuriale avec une paire de constructions enfouies partiellement, limitée par le fossé (5).

těž Derville 1988). U nás byl nedávno z diskuse o počátcích trojhonného uspořádání s jistotou vyloučen příklad ze středočeských Únětic, k němuž dosavadní literatura přistupovala se značnou důvěrou (Smetánka 1991). V Čechách a v Polsku skládáme jasné doklady vícepolních regulovaných systémů až od 14. stol. (Graus 1957, 42; Podwińska 1962, 175). I později zůstává otevřenou otázkou míra uplatnění těchto kolektivně vázaných postupů. Jejich zavedení vyžadovalo souhru několika předpokladů, v první řadě bezpečnou shodu společných zájmů. Tu po stabilizaci majetkové držby mohla zřejmě zaručit jen jednoznačná moc vrchnosti, dovolující tak radikální zásah do vesnické struktury. Zdá se, že podíl vícepolních regulovaných systémů bývá ve středověké ekonomice přeceňován. Důraz na jeho úlohu, běžný na stránkách učebnic či historických atlasů, zřejmě značně předbývá středověkou skutečnost.

K příčinám podle našeho názoru zavádějících úvah o středověkém pluhu či o vícepolních regulovaných systémech patří příliš izolované posuzování právě těchto inovací. Ocenění jejich významu by totiž nemělo být děleno od celkové představy o vývoji středověkého zemědělství, ale ani o vývoji středověké kulturní krajiny. I v tomto vztahu se krajina, postupně měněná lidskou prací, nabízí jako důležitý dějinný svědek. Právě její studium ukazuje zásadní rozdíly mezi starší a mladší středověkou situací. Jak ještě podrobněji připomeneme, teprve v pozdějším středověku vznikaly poměrně pevně stabilizované vesnice s poměrně pevně stanoveným zázemím. Teprve v těchto podmínkách se mohl efektivně uplatnit komplex inovací, do něhož náležel i pluh či vícepolní systémy. Významnou stránku nové situace totiž spatřujeme ve vytvoření celkového systému polí, který kolem jednotlivých sídel skládal poměrně pevnou mozaiku. Teprve sem, na soustavně obdělávaná pole, zbavená (a stále zbavovaná) kamenů a kořenů, mohl účinně vstoupit i těžký pluh, teprve tady se mohly uplatnit dlouhodobě vázané systémy hospodaření.

5. Směna

Směna přibližuje nejen samotné kontakty různých kulturních areálů, ale i vnitřní strukturu sociálních prostředí. Mechanismus směny, poznávaný na pohybu směňovaných položek, úzce souvisí se stabilitou či naopak se změnou kulturního systému. Hned úvodem třeba zvážit několikero diferenciaci. Z hlediska dosahu si budeme všimnout směny regionální, soustředěné do částí české země, směny vázané do obvodu Čech (resp. českých zemí) a směny dálkové, překračující uvedený rámec. Rozlišení přepravovaných komodit na položky luxusní a užitkové je samozřejmě moderní schematizací, použitelnou jen ve velmi podmíněném smyslu. Svou vlastní podstatou se totiž vzdaluje od nároků archaického světa. Honosná bojovnícká výbava či soubor skvostných šperků byly nezbytným atributem výsostného společenského postavení, na kvalitním meči závisel život bojovníka, jantarový náhrdelník mohl ochránit nemocné dítě a rozhodně tak nebyl pouhou ozdobou v dnes rozhrančeném chápání. Hlubšímu zájmu však až příliš citelné meze opět stanoví pramená základna, v níž se stýkají prameny písemné, archeologické a numismatické. Zabýváme-li se především archeologickými doklady, vycházíme takřka bez výhrad jen z materiálů trvanlivých (kov, keramika, sklo, kámen), které se navíc ocitly v situacích dovolujících dlouhodobé uchování. I letmé srovnání s písemnými prameny (cf. již Jacob 1891; Warnke 1964) potvrdí, že archeologovi podstatné položky raně středověkého obchodu prostě unikají: otroci, koně, kožešiny, sukno a další textilie, sůl, med, včelí vosk... Nevyrovnaně také zachycujeme poměr mezi místní a dálkovou směnou. V lokálním měřítku mohly spíše obíhat věci netrvanlivé, trvanlivé položky se nám navíc ve stejnorodém prostředí zpravidla vytrácejí. Naše možnosti svazují několikrát úskalí, přes něž pronikáme k jen velmi dílčím soudům.

Začneme-li opět cestou po časové ose, začneme představou o autarkní společnosti. Předpokládáme, že směnu teprve postupně rozvíjely nároky elity, výrazně soustředěné na výjimečné zboží, získávané dálkovou směnou a sloužící vlastně jako komunikační prostředek. Na cestě k nižším úrovním společenské pyramidy najdeme jednotlivé importované předměty, zbraně a rozmanité ozdoby. Vytvoříme-li představu hospodářsky uzavřeného prostředí českých zemí, jedna položka "užitkové" potřeby bude chybět. Kuchyňskou sůl, konzervující potraviny a dodávající výživě cenné minerály, k nám mohla přinášet jen dálková směna. Není jisté náhodné, že prvá zpráva o dovozu soli se vztahuje už k Velké Moravě. V přemyslovských Čechách se potom na značně rozvinutý a mnohotvárný obchod se solí soustřeďuje celní řád zahrnutý v polovině 11. stol. do zakládací listiny kapituly litoměřické. Užívání chloridu sodného však patří k jevům kulturním, tedy v čase pro-

Obr. 10. Bedřichův Světec (o. Most), celkový pohled na vesnici v Českém středohoří, ovládanou pozdně románským kostelem sv. Jakuba Většího. Kostel vznikl při raném šlechtickém sídle, které od 30. let 13. stol. zaujímalo západní část nevelkého terénního bloku uvnitř vsi. Foto M. Gojda (AÚ AVČR). - Fig. 10. Bedřichův Světec, vue générale du village avec l'église St. Jacques. L'église a été construite en tant que composante de la demeure seigneuriale qui durant les années trente du XIIIe siècle occupait la partie ouest du bloc de terrain.

měnlivým. Objem časného importu soli do českých zemí bychom proto asi neměli přeceňovat. - I když pohled na počátky raně středověké směny vykreslíme skromně, neboť sčítáme jen malé množství dokladů, jejich *samotné vložení* do studovaného systému omezuje představu o statické povaze celku. Každá z uvažovaných položek se přirozeně ptá na svůj protějšek, svou protihodnotu. Směnný pohyb i na značné vzdálenosti se mohl uskutečňovat různými způsoby, sahajícími od řetězu recipročních transakcí až k činnosti specializovaných obchodníků.

V archeologicky posuzované skutečnosti se základním ukazatelem "užitkové" směny stává keramika a charakter její distribuce. Zmíníme se ještě o nástupu hrnčířské specializace, k níž v některých částech země docházelo v 9.-10. stol. S jejím hodnocením úzce souvisí i otázka směnných způsobů. V odstupech několika desítek kilometrů se objevují nádoby, evidentně vyrobené stejnou rukou (např. Sláma 1970). Jejich distribuci můžeme vykládat v různých alternativách, o nichž nás *obecně* zpravuje ekonomická antropologie, navazující na dílo K. Polanyiho (cf. např. Dalton 1969; Humphreys 1969). Hrnčíř, vždy již vázaný na svou specializovanou dílnu, se mohl v rámci reciproční směny buď sám pohybovat mezi potenciálními spotřebiteli nebo sami spotřebitelé mohli výrobce vyhledávat, keramické zboží mohlo vstupovat do redistribuce zprostředkované centrální autoritou a konečně se hrnčíř mohl obracet na trh a jeho mechanismus. Keramika se navíc do oběhu dostávala nejen "sama o sobě", ale i jako obal ochraňující jinou komoditu. Konkrétní povahu materiální transakce a tedy ani jí příslušnou sociální organizaci sotva dovedeme postihnout. Hledáme jen větší či menší pravděpodobnost a víme přitom, že v archaických společnostech leckdy sloužily různé formy směny vedle sebe. Z hlediska dějin směny třeba znovu a na tomto místě ještě důrazněji podtrhnout jeden závažný aspekt: Uvedeme-li do pohybu jakkoli obecné schéma odbytu specializovaného hrnčířství, nutně musíme předpokládat už poměrně široký a diversifikovaný systém přímé směny zboží za zboží. Jev pozorovaný na keramických nádobách se v rámci Čech soustřeďoval do regionů, které archeologie postupně začíná vymezovat. V celkovém pohledu se ovšem i při nevyrovnaném stavu studia rýsují nápadné rozdíly. Přitahuje-li náš zájem

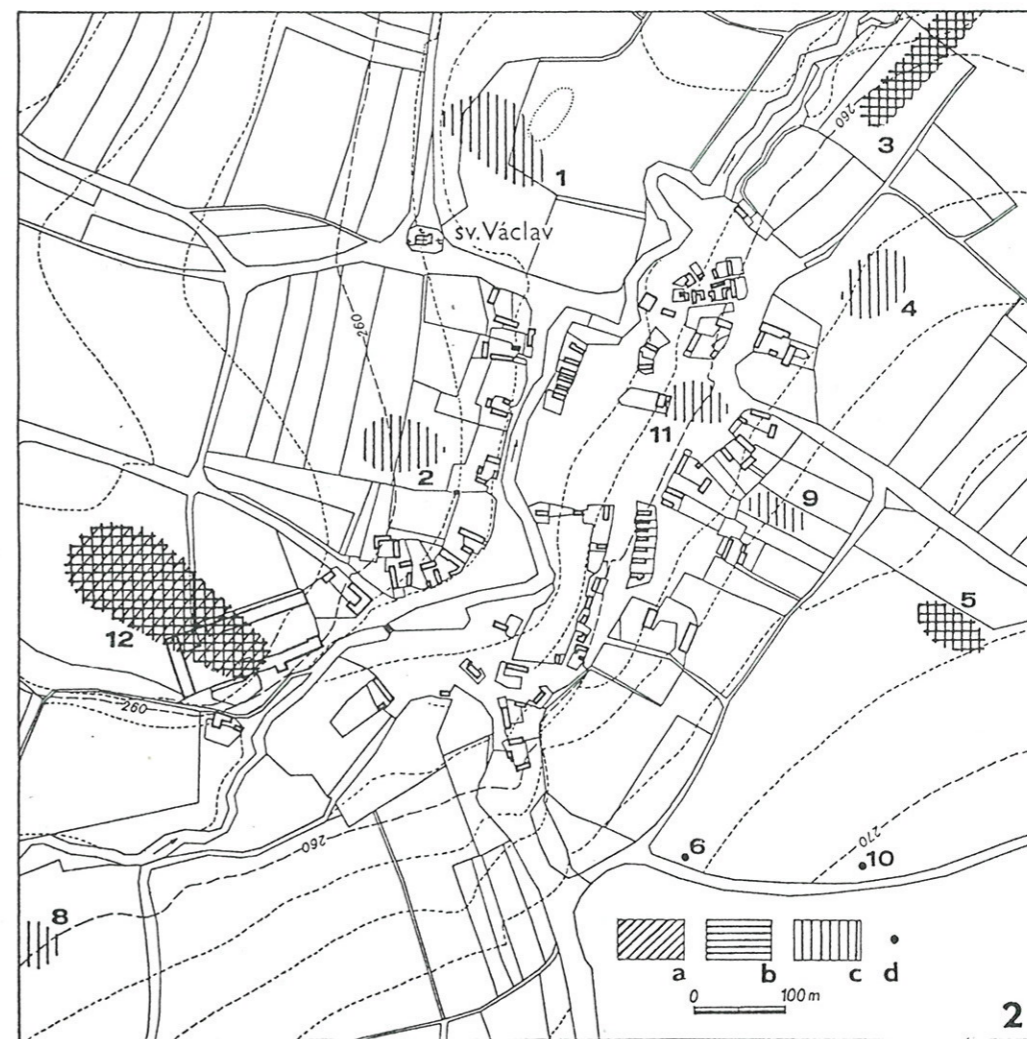
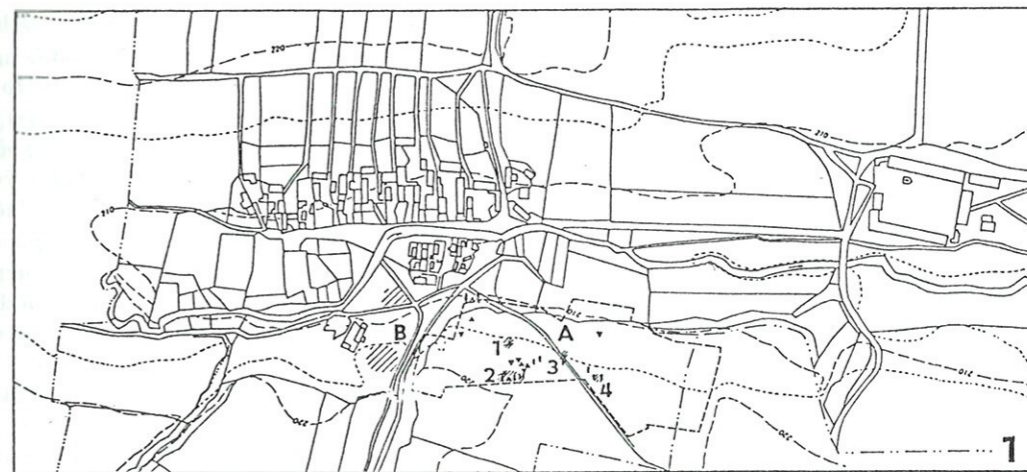
situace ve středních a severozápadních Čechách, neměli bychom zároveň zapomenout, že značné části země zůstávaly dlouho a dlouho mimo, vzdáleny od zřetelných kroků k hrnčířské specializaci. - Ani zde se navíc nelze oddělit od evropského pozadí. Širší souvislosti by nás dovedly k diskusi o situaci v karolinském prostředí, v němž rovněž připadá distribuci keramiky značný význam při archeologickém studiu směny. Už během 8. stol. totiž produkce vyspělých porýnských center přesáhla regionální rozměr a vstoupila do směny dálkové. Její rozbor tak vážně mění výklad o naprostém úpadku evropské směnné aktivity, který by podle H. Pirenne mělo přinést právě 8. stol.

Místo české země v dálkové směně zachycujeme jen velmi nevyrovnaně. Doba časného přemyslovského státu dovoluje rozlišit dva směry dálkové směny, jeden vztažený k evropskému severu, druhý k východu. Prvou lépe zřetelnou kapitolu přibližují počátky českého mincování. Základním ukazatelem se stává pohyb raženého kovu, na jehož prvotních příčinách se podílel vývoj značně odlehlý od našich zemí. V poslední třetině 10. stol. vážně poklesl proud arabského raženého stříbra, který od prahu 9. stol. zásoboval evropský sever. Náhradu přinesl směnný region spojující široký obvod Pobaltí se zdroji ve střední a západní Evropě. Potřeba mincovního importu navíc k evropskému severu připojila i území mezi Odrou a Vislou (např. *Warnke 1968*; *Steuer 1987*). Přemyslovský stát se tak ocitl při jižním obvodu oblasti, do níž mj. plynuly ražby z dlouhé řady německých mincoven, z porýnského Kolína, Mohuče, Wormsu, z Goslaru i z Řezna (*Heß 1990*, 115). Zájmu o stříbro, jehož kvalitu jasně ověřila mincovní autorita, brzy vyhovovaly i denáry z českých mincoven. O krok později přibýly ražby uherské (*Huszár 1967*). Import mince našemu severnímu sousedství dodával směnný prostředek měřený vážením a výrazně se podílel na majetkové thesauraci, na shromažďování bohatství, hojně ukrývaného v nejsnáze dostupné skrýši, v zemi.

Již samotná distribuce hromadných nálezů mincí a nálezů vah a závaží nabízí cenné poznatky. Zatímco Čechy od poslední čtvrtiny 10. stol. patřily k oblastem s vyšší thesaurací, Morava zřejmě zůstávala stranou a častějšího ukládání mincovních souborů se asi dočkala až ve 2. polovině 11. stol. V prvním případě bychom srovnání mohli hledat v končinách při Odře a Visle, ve druhém lze připomenout poměry na Malopolsku. Obě české země i Malopolsko ale zároveň sblíží jen vzácný výskyt vah a závaží, nesrovnatelný např. se slezskou situací (*Wachowski 1974*). Čechy navíc od jejich severního sousedství dělí vlastní charakter mincovních souborů. Jejich mnohem užší skladba se zpravidla opírá o převahu domácích ražeb, až na výjimky doplněnou jen malou příměsí bavorských denárů, celkově nízký zůstal i podíl zlomkového stříbra (např. *Nohejlová-Prátová 1962*). Důvody těchto shod a rozdílů mohly spočívat právě v přechodné poloze Čech, zasazených při okraji oblasti rozevřené od Slezska k Pobaltí.

Ve vlastní struktuře mincovních nálezů spojil Čechy s jejich severním sousedstvím export české mince, projevující se především v souborech uložených na konci 10. a v první polovině 11. stol. Největší podíl zaujaly ražby Boleslava I., II. a Břetislava I. Oblast charakterizovaná spojitostí mincovního importu, směny pomocí váženého raženého stříbra a zvýšenou thesaurací sahala od Slezska ke Švédsku, od Dánska k Finsku a severu Ruska. Mozaika českého mincovního podílu ovšem zůstává velmi rozrůzněná. Jestliže soupis *F. Čecha (1970; 1972; 1982)* znal mimo hranice českého státu 45 nálezů s více než deseti českými denáry, připadly čtyři pětiny na území dnešního Polska, hlavně Slezska a Velkopolska. Soubory s více než stovkou českých ražeb evidoval dvakrát ve Slezsku, třikrát ve Velkopolsku, jednou na Bílé Rusi. V jedinečném centru celé sítě thesaurovaného stříbra, na ostrově Gotlandu, vypočetl novější podrobný soupis 69 nálezů s českými ražbami. Asi ze tří čtvrtin ale zaznamenal jen soubory s jedním až třemi českými denáry, podíl deseti kusů přesáhly pouhé 4 případy. Pro orientaci nezapomeňme, že na téměř ostrově, velkém 3152 km², známe z doby mezi r. 800 a 1140 asi 700 pokladů, z nichž např. 128 obsahovalo denáry řezenské a 161 kolínské. Soustředění českých ražeb do Slezska a Velkopolska zůstává nepochybné. Ale ani tady nepřehlédněme, že z českých mincoven vzešla jen poměrně úzká část polského nálezového fondu. Podle starších údajů vytvořily české ražby z let 970 - 1050 zhruba 3 % z celkem 123 000 mincí nalezených v Polsku (*Nohejlová-Prátová 1962*). Novější výpočet rozlišil podíl 5 % ve Slezsku, 2 % ve Velkopolsku a 1,2 % v Pomořanech (*Tabaczyński 1987*, 211).

V souhrnu se domníváme, že hlavním cílem českého exportu raženého stříbra bylo právě Slezsko a Velkopolsko. Jejich prostřednictvím český stát zároveň přibližovalo k Baltu a napomáhalo i postupně "osmóze" české mince, dále a dále předávané řetězem směnných transakcí (*Kiersnowski 1958*). Některé "poklady" s více vyhraněným českým podílem mohou skrývat i přímé kontakty vedené z našeho prostředí (*Skalský 1953*; *Nohejlová-Prátová 1962*). Vesměs už však zároveň svědčí o intenzivním doteku s Čechám cizím prostředím, se světem spojeným pohybem různorodých ražeb. Připomeňme si soubor z velkopolského Jarocina, uložený po r. 1004. Celkem 107 českých ražeb zaujaly zhruba 14 % z příslušného celku, převyšují je pouze oto-adelheidské feniky. Další mincovní podíly ale sahají od anglosaského Exeteru až po arabské mincovny v Bagdádu a Samarkandu (cf. *Warnke 1964*, 125). V souboru ze slezského Maniowa, ukrytém po r. 1034, připadá 185 českým ražbám celých 40 % z popsané části nálezů. Východní kontakt už zmizel, další podíly ale vystu-

Obr. 11. Příklady různého prostorového uspořádání raně středověkých sídelních areálů. 1 - Břežánky (o. Teplice), A: území s dlouhodobou místní kontinuitou sídlení, 1 až 4 stopy usedlostí předpokládaných v 10./11. stol. (archeologický odkryv J. Bubeníka). 2 - Řestoky (o. Chrudim), 1 až 6, 8 až 12: stopy asi zpravidla jednotlivých usedlostí (a - 7./8. stol., b - 9./10. stol., c - 11./13. stol., d - neurčitý mladší doklad; povrchový průzkum J. Frolíka a J. Sigla). Doplněna půdorysná situace podle map z poloviny 19. stol. - Fig. 11. Exemples de l'arrangement de diverses aires d'habitation du Haut Moyen Age. 1 - Břežánky (Bohême Nord-Ouest), A: terrain de longue continuité d'habitation locale. 2 - Řestoky (Est de Bohême), 1-6, 8-12: probablement des traces des unités d'habitations particulières du Haut Moyen Age.

pují opět v širokém rozpětí od Dublinu přes Kostnici k Ostřihomí (cf. *Moždizoch 1990, 155*). O předělu mezi českou zemí, "střechou Evropy", a oblastí sahající od Slezska k severu, můžeme sotva pochybovat.

Příliš málo víme o směnném protějšku k dálkovému pohybu českých denárů. Archeologie v uvažovaném "protisměru" dovede vyjmenovat jen několik vesměs dílčích položek (*Sláma 1963*). Zmíjí alespoň jantar, který k nám bezpochyby putoval hlavně ze širokého jižního obvodu Baltského moře. Ještě před počátkem 9. stol. zůstávají nálezy jantaru při pobřeží, které opouštějí jen výjimečně. Do polského vnitrozemí výrazněji vstoupily teprve během 10. a v 11. stol. (*Bukowska-Gedigowa 1984*). V Čechách se objevují nápadně brzo, už na přelomu 9. a 10. stol., většinou ale i zde pocházejí z pokročilého 10. a z 11. stol. (*Krumphanzlová 1970; 1992*). Počátek importu jantaru do Čech tedy patří k příkladům časné dálkové směny, podstatnější část se potom shoduje s dobou exportu české mince. Výskyt jantarových ozdob na venkovských pohřebištích svědčí o směně postupující širokou část společenského spektra, představa o uzavřené sociální struktuře se tak opět dostává do pohybu. Závěrečná mez importu jantaru, hledaná v průběhu 11. stol., se sbližuje s poklesem dálkového pohybu raženého stříbra a víceméně odpovídá vyznívání jedné z etap evropského dálkového obchodu. Naznačená spojitost je velmi pravděpodobná, důsledně kritický pohled ale jistě nepřehlédne nesnáze naší chronologie. V archeologické evidenci totiž ústup jantarových ozdob splývá s opouštěním řadových pohřebišť, té kategorie lokalit, která u nás podmiňuje datování jantaru. S hledaným důkazem se tak snadno můžeme ocitnout v kruhu.

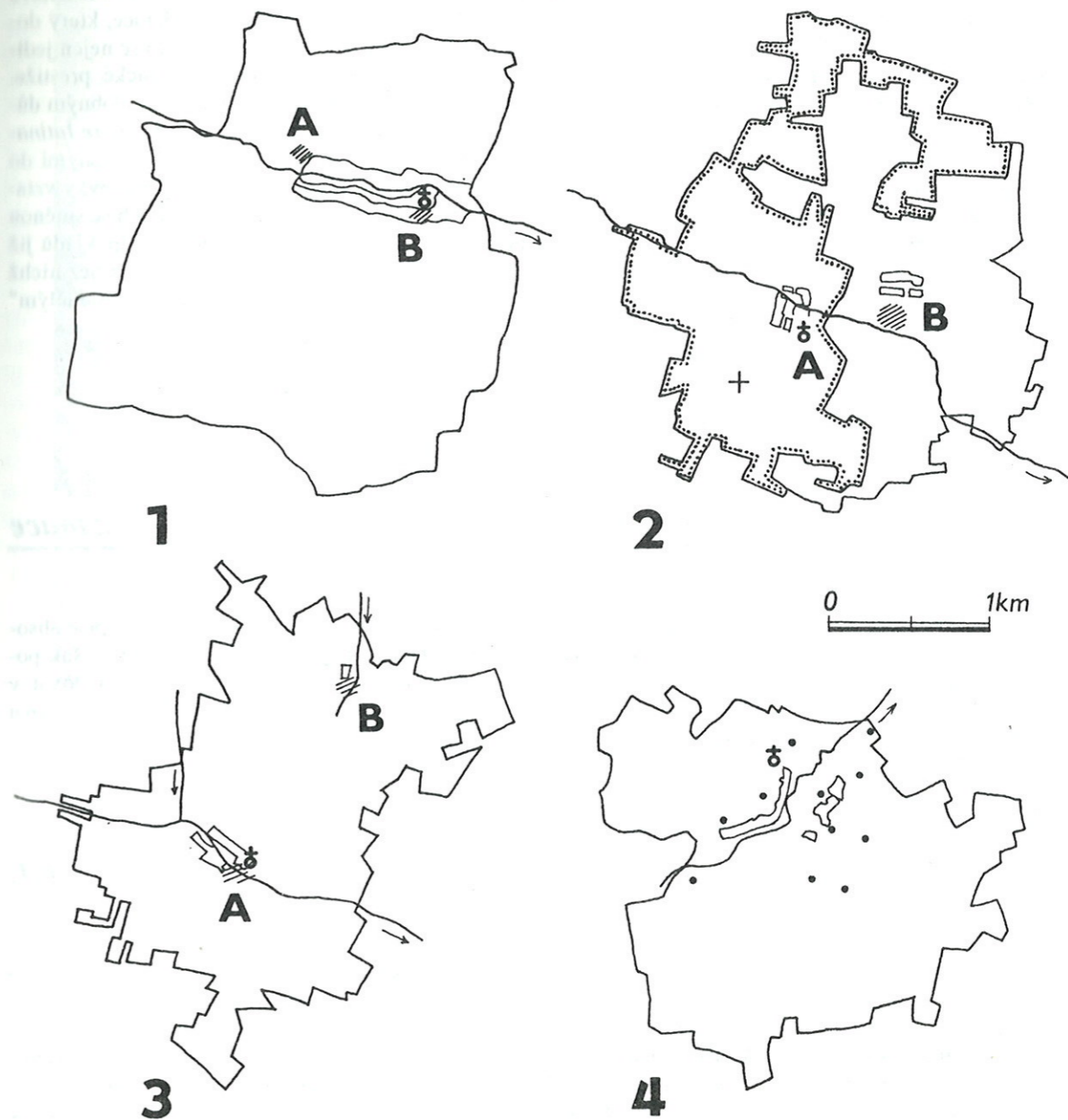
V pokročilém 11. stol. se dřívější velký baltský obchod rozpadl. Hlad po raženém stříbru a jeho thesauraci skončil, oběh mince se uzavřel do jednotlivých státních celků. Vnitřní směna však ještě dlouho nebyla odkázána jen na početní hodnotu mince. Hlavně velkým transakcím i nadále sloužilo stříbro vážené a ani naturální platy ve středověku nikdy nezmizely (u nás cf. *Pánek - Hladík 1968; Kučerovská 1977*). Konec dálkového pohybu raženého stříbra podtrhuje jeden problém metodický. Předěl spadající do druhé poloviny 11. stol. vnášel společného jmenovatele do značně rozrůzněných částí Evropy. Nabízí tak příklad složitosti vztahů synchronních a diachronních. Měnil se široký evropský kontext, dříve spojený dálkovou směnou. Přemyslovský stát se v nových poměrech ocital jako objekt, úpadek dřívějšího druhu dálkových vztahů na něj dopadal z vnějšku. Zároveň se asi i ve vnitřním českém vývoji vyčerpával zájem o "tradiční" dálkovou směnu.

Jestliže raný český vztah k severu a severovýchodu přibližují mincovní nálezy, závisí výpověď o vztahu k východu na nečetných pramenech písemných (*Třeštlík 1973; Potin 1968; Toločko 1988*). Daným geografickým posunem opouštíme území, kam plynulo a kde bylo ukládáno ražené stříbro a souběžně archeologické svědectví zůstává velmi skromné (*Sláma 1990* s další lit.). Obchod mezi východem a západem se nepochybně uskutečňoval směnou zboží za zboží, mince tu chyběla jako směnný předmět i prostředek. Hlavní uvažované komodity z východních zdrojů (otroci, koně, kožešiny, včelí med a vosk) opět míjejí dosah archeologické evidence. Pozoruhodné archeologické doklady vztahů s východem sice přibýly s novým výzkumem Olomouce, ani jejich výpověď však asi neotevře zásadní změnu důkazových možností (*Michna 1982; Bláha 1984; Sejbál 1990*). Cennou dílčí kapitolu dokresluje dynastické svazky olomouckých Přemyslovců s Rurikovci. Spadaly do poslední čtvrtiny 11. a první poloviny 12. stol. a zřejmě se odvíjely na pozadí vztahů obchodních (*Krzemieńska 1987*). Celkový výklad však zůstává neurčitý, příliš závislý na obecných představách. Zásadní pokles evropského obchodu s lidmi je vcelku shodně kladen do 11. stol., předchozí význam otroků a obchodu s nimi bývá i dnes posuzován rozdílně (např. *Verlinden 1957-77; Karras 1988*). Úkol rozlišit v našich pramenech otroky přináší vážné obtíže, předěl překračoval oblast právní a archeologii proto zbývají pokusy spíše diskusní (např. *Henning 1992*). Dlouhodobě přetrvával zájem o východoevropské kožešiny (*Delort 1987*) a jak nedávno zdůraznila *Ch. Warnke (1987)*, po celý středověk zůstal hledanou komoditou med a včelí vosk. Právě lesy mezi severní patou Karpat a Uralem nabízely hojnost včelích produktů, dovážených na evropský západ. Nároky na spotřebu včelího vosku nás mohou udivovat, souvisely však především se značnou spotřebou svící při náboženských obřadech. Dovedeme-li snad pojmenovat některé z položek východního obchodu, uniká nám jejich skutečný význam ve směnné struktuře. Ten se navíc mohl měnit, vždyť východní obchod trval až do mongolské invaze a pádu Kyjeva 6. prosince 1240.

Diskuse o dálkové směně přetínající obvod naší země úzce souvisí s problematikou vzestupu přemyslovského státu a jeho pražského centra. K celistvější výpovědi se nabízí jediná položka - česká mince. Při hodnocení její rané historie třeba zvlášť ocenit jeden aspekt. Schopnost razit minci a zapojit ji už za vlády Boleslava I. a II. do evropské směny nepochybně posílila bohatství i moc Přemyslovců a jejich státu. I tady však zůstává řada otevřených otázek. Nevíme ani, odkud pocházelo stříbro zpracovávané v českých mincovnách...

Jedinečné místo v uvažovaných vztazích připadalo rané Praze. Právě tady se splétaly nároky centra panovnícké moci spolu s odrazem prosperity bohatých obchodníků, začleněných do dálkové směny. Stačí si jen vybavit mnohokrát citovanou zprávu Ibrahima ibn Jakuba a slova kronikáře Kosmy. Z doby, kdy nás dosud

sledovaná pramenná orientace zcela opouští, nabízí výmluvný doklad začlenění Prahy do dálkové směny jedinečná skupina tzv. románských domů, genetickým kódem obrácená k Dunaji a k Rýnu. Nejblíže vztah nabízí Řezno, někdejší římský tábor Regino, středisko karolinského východního obchodu, město svázané s českými středověkými dějinami, které ve svém obvodu zahrnuje *pagus mercatorum* i množství raně středověkých domů (*Schmid 1977; Strobel 1976*). Víme dnes již určitěji, jak rozrůzněná byla chronologie praž-

Obr. 12. Raně středověká sídelní situace a výsledek vrcholně středověké transformace. 1 - Jenišův Újezd (o. Teplice), dva starší sídelní shluky (A,B) sjednocené do vsi s pravidelným půdorysem jádra i zázemí. 2 - Malé a Vysoké Březno (o. Most), dva starší sídelní shluky (A,B) rozdělené do dvou vrcholně středověkých vsí. 3 - Slatinice a Ryzel (o. Most), dva starší sídelní shluky (A,B), ve 13. stol. majetkově oddělené, jedna z lokalit označena německým jménem. Později vytyčeno jednotné katastrální území. 4 - Řestoky (o. Chrudim), rozptýlený sídelní komplex složený asi z jednotlivých usedlostí, při vrcholně středověké transformaci spojený do jednotné dispozice. - Fig. 12. Situation de village du Haut Moyen Age et le résultat de la transformation médiévale. 1 - Jenišův Újezd (Bohême Nord-Ouest), deux lieux d'habitation (A,B), liés au village au plan régulier. 2 - Malé a Vysoké Březno (Bohême Nord-Ouest), deux lieux d'habitation (A,B), divisés en deux villages du Bas Moyen Age. 3 - Slatinice et Ryzel (Bohême Nord-Ouest), deux lieux d'habitation (A,B), quant à la fortune, séparés complètement au XIIIe siècle. Une des localités (*Rezel*) dénommée en allemand. 4 - Řestoky (Est de Bohême), complexe d'habitation dispersé, pendant la transformation médiévale lié à un seul village.

ských domů z pravidelných opukových kvádrů. Některé se hlásí do 2. poloviny 12. stol. (Muk 1986), další podle archeologických důkazů vznikaly až hluboko ve 13. stol. Novější literatura nepochybně právem ještě zdůraznila spojitost pražských kvádríkových domů s bohatým kupeckým prostředím, spjatým s dálkovou směnou. O povaze zboží, které sklady těchto domů schraňovaly, se však jen dohadujeme. Asi nezbyvá, než opakovat obecně zvažované položky - kožešiny, včelí med a vosk ... Zároveň bychom chtěli znát vztah aktivity těchto obchodníků k českému světu.

K předchozí diskusi jistě patří ocenění pražského kamenného mostu, vystavěného pečí krále Vladislava a jeho choti Judity už ve 3. čtvrtině 12. stol. Ve střední Evropě měl poněkud staršího předchůdce, který do dnes překračuje dunajské břehy v Řezně, v Praze však vyrostlo dílo podstatně náročnější. Stalo se nejen jedinečným zařízením komunikačním, ale i přesvědčivým a všem zřetelným výrazem panovnické prestiže. Označení *opus imperiale* jistě nemusíme chápat jen jako účelová slova oddaného kronikáře. S obdobným důrazem na prestižní vyjádření je třeba předřadit "latinskou podobu" Pražského hradu, přestavbu *more latinorum*, kladenou k r. 1135. Všechny tyto objekty ještě pro několik pokolení zůstávaly "cizinci" vloženými do srdce českého státu. Podmiňovaly je totiž jednak nároky rezidenční, měřené reprezentačními požadavky vztahovanými zejména k centrům v německých zemích, jednak nároky bohatých obchodníků, spjatých se směnou dalece překračující obvod země. Ani tyto výlučné jevy nelze v úplnosti ocenit bez zvážení předpokladů již dříve v naší zemi vytvořených, zdrojů, z nichž jakkoli jedinečné stavební záměry musely čerpat a bez nichž by se neobešly. Takové proměny, které zásadním způsobem přiblížily české země jako celek "osamělým" inovacím 12. stol., však přineslo až následující století.

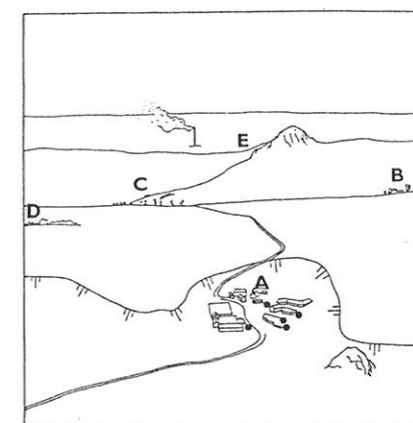
6. Pohyb sociální struktury a předpoklady transformace

Dosavadní jakkoliv stručné pohledy na obecně uvažované zdroje středověké změny jakoby chtěly spíše absolutizovat názor, podle něhož většina historických vysvětlení v *podstatě* nevysvětluje nic. Můžeme však pokročit blíže ke konkrétní mnohotvárné problematice středověké transformace a pokusit se ji sledovat v širokém časovém rozpětí a v příslušné časové následnosti, přibližující následnost příčinnou. Hlavní osnovu takového pohledu se pokusíme odvodit z nástinu pohybu sociální struktury.

6.1.

Jen velmi obecné a neurčité zůstávají úvahy o možných příčinách odstartování raně středověkého sídelního postupu. Podle demografických studií poznamenal Evropu kolem poloviny 1. tisíciletí hluboký populační pokles, posilovaný ještě morovými epidemiemi ve Středozeří, kladenými do 6. - 8. stol. (Biraben - Le Goff 1969). Vzestupná osídlovací křivka jistě začínala prvými krůčky k vyrovnanější situaci, ke snížení rozporů mezi kapacitními možnostmi regionů a jejich stávajícím využitím. Nezapomínejme zároveň, že na příslušný stav vyrovnání čekala i síť společenských vztahů, narušená předpokládaným extrémním zmenšením populace (cf. Neustupný 1983, 92). Všestranné řešení mohlo spočívat v uvolnění faktorů regulujících porodnost.

Samostatnou kapitolu např. právě v Čechách skládá problematika kontaktů Slovanů s předchozími obyvateli. Vzhledem k velmi omezeným pramenným oporám patří postižení měřítka a povahy této proměny k nejsložitějším otázkám našich raných dějin. V pohledu na starší ("germánskou") situaci se je třeba opírat o nálezy hrobů, doklady sídlišť až na výjimky chybějí. Na druhé straně příliš citelné meze klade krajně malá nápadnost nejstarší slovanské hmotné kultury. Dřívější poměry poněkud osvětlují údaje písemných pramenů, jejich rozbor ovšem neopouští rámec situace mocensko-politické. O kontaktu slovanského a staršího prostředí navíc svědčí hydronyma a oronyma, která vstoupila do našeho pojmenování řek a horstev. I tady lze zřejmě uvažovat dvojím způsobem. Návaznost mohla být konkrétně místní, ale mohla být i volnějším, zprostředkovaná zásobou pojmenovávání prostředků. Předchozí výčet naznačuje, jak obtížně odhadujeme

Obr. 13. Svinčice (o. Most), ves s doklady osídlení od 11. - 12. stol., příklad dlouhodobé místní kontinuity ve vyhraněné terénní situaci (A). Při středověké transformaci někdy kolem poloviny 13. stol. vznikl půdorys s nevelkou návší. Teprve v r. 1342 byla ves osekého kláštera převedena z českého práva na německé. Další lokality středověké sídelní sítě: Chouč (B), Liběšice (C), Noskov (D), Bílina (E). - Fig. 13. Svinčice (Bohème du Nord-Ouest), village témoin de la colonisation des XIe-XIIe siècles. Exemple de la continuité locale dans une situation de terrain marquée. Pendant la transformation (environ au milieu du XIIIe siècle), le village stabilisé, massé autour d'une petite place a pris naissance. Ce n'est qu'en 1342 que le village fut ramené de *ius boemicali* à *ius theutunicali*.

vzdálenost mezi obrazem, který bezpečně skládají jednotlivé pramenné položky a skutečným rozsahem příslušné sídelní mozaiky, skutečným demografickým vývojem. Problém lze však sotva řešit nějakou byt i elegantní deduktivní konstrukcí. Odpověď důsledně vedená písemnými a archeologickými prameny uvažuje o příchodu Slovanů do Čech někdy ve 2. třetině 6. stol. a předpokládá kontakt jen se zbytky germánských či germanizovaných předchůdců (Zeman 1987). Povaha odpovědi o situaci v počátcích 2. poloviny 1. tisíciletí není rozhodně vzdálena od zájmu o středověkou transformaci. Na měřítku, které přiřkneme tehdejší lidnatosti české země totiž závisí i obrys křivky, jíž vykreslíme populační vývoj v následujících staletích. - Jen zcela na okraj doplníme, že nedávné úvahy o českém původu granátů zasazovaných do honosných šperků 6. stol. v Trevíru a v dalších výlučných merovejských dílnách (Arrhenius 1985) zůstávají velmi málo pravděpodobné a spíše připomínají Zimní pohádku s českou zemí položenou na břehu mořském...

6.2.

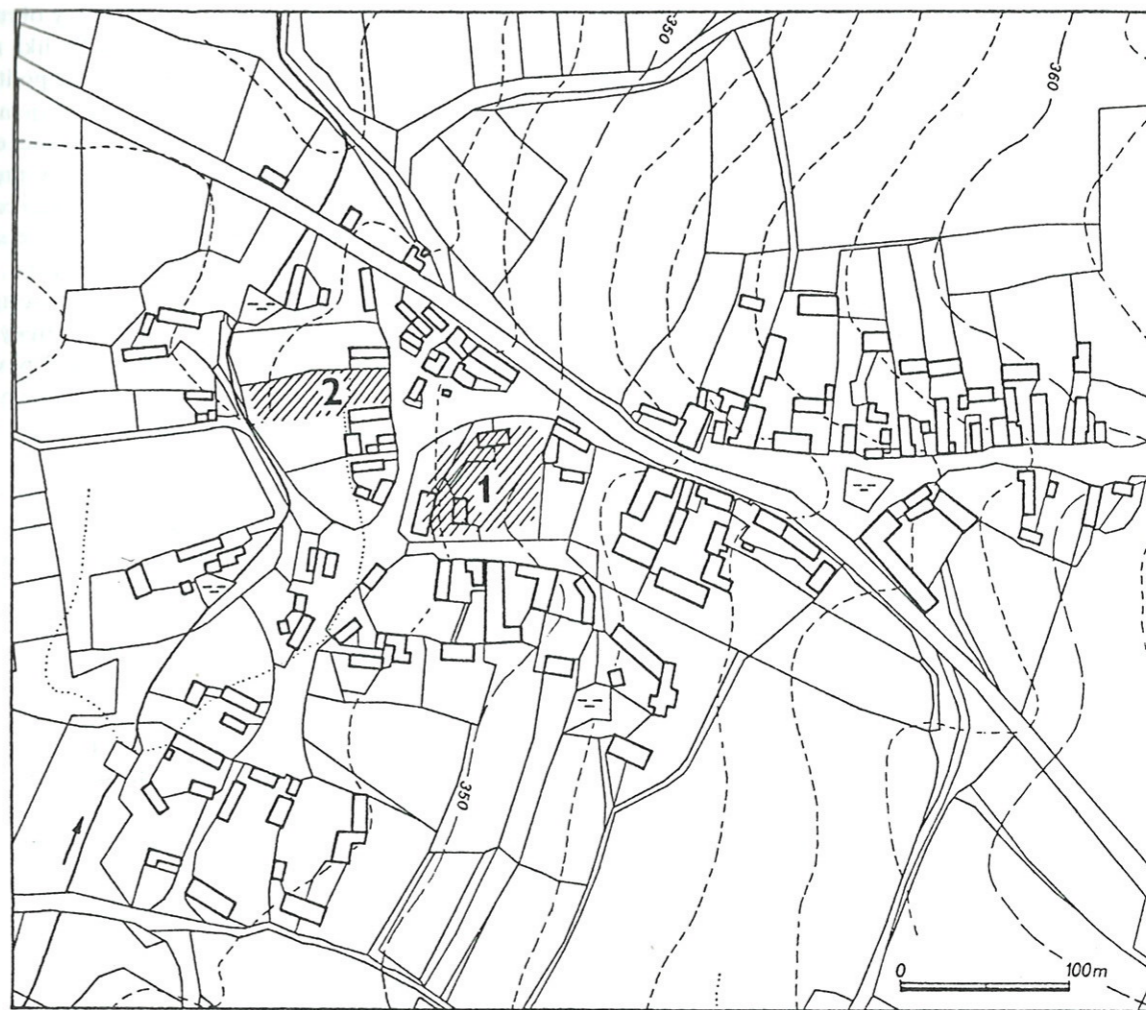
Při dalším postupu na časové ose se nepochybně obecně shodneme v růstu sociální složitosti, závažné rozdíly však nastanou při snaze o přesnější klasifikaci. Do sídelního obrazu uvnitř české země vstoupila opevněná sídliště, jejichž počátky hledáme v 8. stol. V prvotním výčtu se nápadně projevují lokality položené na okraji či dokonce vně sídelních oblastí, v místech jistě komunikačně odlehklých a nesnadno přístupných (Sláma 1992). Zachycujeme elitu, která výjimečnost svého postavení legitimovala výjimečnými předměty, přinášenými dálkovou směnou. Právě v nedávné době byla nově definována složka spojující prestiž české elity 8. až počátku 9. stol. s produkcí avarského kaganátu (Profantová 1992). Podrobné pozornosti se dostalo i vztahům ke světu karolinskému (Wachowski 1992). Pro 9. stol. lze potom uvažovat o vnitřním rozdělení území Čech do několika antropogeografických uskupení. Tradiční a hluboce vžitý výklad tyto části spojoval s kmeny. Nověji bylo takové pojetí zásadně zpochybněno a závažným úkolem se stává přiměřenější sociálně taxonomické určení (cf. Graus 1980; Sláma 1983; Třeštlík 1988; Kandert 1992).

V českém prostředí si nejprve připomeňme ženský pohřeb v Želénkách nedaleko zabrušanského hradiště, uložený v mohyle nasypané k věčné připomínce, pro paměť současníků i potomků. Prestiž zesnulé vyjadřovala řada vzácných importovaných předmětů, ukazujících k velkomoravskému prostředí, mezi nimiž vystupuje i římská kamej ze 4. stol. s portrétem vládců ozdobeného vavřínovým věncem. Další mimořádně výmluvný příklad nabízí dvojice bohatých pohřbů z Kolína, ve své výbavě slučující předměty ukazující k prostředí velkomoravskému a pozdně karolinskému. Protějšek archeologickému svědectví o elitě v Čechách 9. stol. skládají písemné zprávy o *duces Boemanorum*. Jestliže jsme už zmínili bohatou mohylu poblíž Zabrušan, nelze opomenout ani příběh z r. 857, spojený s *civitas Wiztrachi ducis*, s lokalitou ztotožňovanou nověji právě se zabrušanským hradištěm (Sláma 1973). Příslušná slova fuldských análů zachycují závažné atributy *duces*, hovoří o neomezené a zřetelně dědičné vládě, ukazují vazby s elitou v dalších poměrně odlehklých územích.

Významově srovnatelné hroby sledujeme v Evropě od 5. - 6. stol., vždy v krátkém období nástupu raných státních útvarů. Nápadně bohaté obřady provázely odchod "pohanských knížat", jejich pokřtění potomci a dědicové byli již ukládáni dovnitř chrámů, kam s nimi ještě někdy vstupovala tradice starých obyčejů (Müller-Wille 1982; 1983; Randsborg 1991, 69; Roesdahl 1992). Snaha nalézt zřetelné dělítko mezi světem "křesťanským" a "pohanským" se rychle zkříží jak s vypovídacími schopnostmi našich pramenů, tak především se samotnou historickou skutečností. Oba světy se musely hluboce prolínat v chápání duchovním i v samotném zacházení s honosnými předměty s křesťanskou symbolikou, které nepochybně volně vcházely do obecné směny honosných předmětů. I tady můžeme v nevelkém geografickém měřítku skládat pestrou mozaiku, opětovně přibližující celistvé pochopení Evropy jako složitě diferencovaného kulturního pojmu (např. Van de Noort 1993). Do takové skladby náleží archeologicky zachycený pohřeb franského Childerika (+ 481/482), stejně jako kronikářem popsany odchod litevského Algirdase (+ 1377). Panovníka pochovaného v dnes belgickém Tournai doprovodila honosná výbava, a možná i desítky koní, uložených v blízkém sousedství (James 1988, 58). Pozemská pouť litevského vládce se uzavírala takřka o 900 let později v lesích u Vilniusu, asi 1500 km od Tournai. Pohřeb žehem zahrnul 18 nejlepších koní, skvostné oděvy se zlatem, perlami, drahokamy (Gimbutas 1963). Po několika málo letech přijala Litva křesťanství. Jogaila zvaný Jagello, syn Algirdasův, brzy usedl na polský trůn...

6.3.

Vraťme se ještě k sociální taxonomii. Předem si ale zopakujme názor, podle něhož užívané (a živě diskutované) pojmy nejsou výsledkem, ale jen více či méně přiměřeným prostředkem poznávání. K základním funkcím těchto ideálních typů (ve smyslu M. Webera) patří možnosti komparační. Problematiky antropogeografických uskupení v Čechách 9. stol. jsme se už dotkli. Chybějí u nich nezbytné atributy kmenů, ocitáme se s nimi mimo egalitární společnost, někde mezi "nestátem" a státem. Označení "kmenové knížectví" sice dovoluje elementární odborný dialog, vně úzkého smluvního rámce však ztrácí srozumitelnost. K obecněji přijatelné determinaci se lze blížit dvěma směry. Prvý vychází z termínu "náčelnictví". Příslušné interpretační schéma už v 60. letech vypracoval americký antropolog E. Service, do naší literatury jej uvedl P. Charvát (1989). Termín slouží s širokým rozpětím od eneolitu až do raného středověku, od Tahiti až do Evropy (nověji např. Earle 1987). Definiční charakteristika, opřená o představu o postupném růstu sociální složitosti, vyčleňuje jako náčelnictví rozvrstvenou společnost, vybavenou ústřední mocí. Základní mocenský atribut spočívá v ovládnutí redistribučního mechanismu, přerozdělovacího produkci specializované výroby. Síla ústřední moci si může vynucovat značnou koncentraci pracovních sil. Vláda někdy bývá dědičná a její

Obr. 14. Jesenice (o. Praha - západ). Vesnice s nepravidelným půdorysem, jemuž byl přisuzován archaický původ. Archeologické výsledky však dovolily lokalizovat osídlení 12.-13. stol. a tak určit i mez, po níž teprve mohla začít vznikat půdorysná osnova zakreslená mapou z poloviny 19. stol. (1, 2 - záchranný výzkum a sběr, cf. Klápště 1988). - Úvahy o časném stáří některých vesnických půdorysů by předpokládaly mnohem plynulejší přechod mezi raně a vrcholně středověkou situací. Jesenický příklad naznačuje i rozdíl v rozsahu plochy zaujímané archaickou a půdorysně stabilizovanou vesnicí. - Fig. 14. Jesenice (centre de la Bohême). Village à la tradition d'habitation du Haut Moyen Age (1, 2), les bases du plan irrégulier datent du Bas Moyen Age.

mocné nositele při cestě na onen svět může doprovázet okázalé bohatství. Zřejmě žádná položka zvažované charakteristiky se nerozchází se znalostmi o Čechách 9. stol. Obecnějšímu přijetí termínu *náčelnictví* však u nás asi brání jeho neobvyklost a celkově velmi malá tradice antropologického studia českých dějin.

Jestliže zájem o raně středověké náčelnictví vede k otázce kdy určitá společenská organizace mizí, ptá se pohled opačný na počátky nového jevu, středověkého státu. Zdůrazněme hned, že příslušná proměna neprobíhala náhlým zvratem, ale zdoluhavým pohybem, v němž se postupovaly prvky nové a staré. Není proto divu, že předěl mezi náčelnictvím a státem bývá nesnadné či nemožné přesně a jednoznačně postihnout i v dobře dokumentovaných situacích, i tam se závěry rozcházejí (např. *Claessen 1978, 593*). Při studiu raně středověkých Čech bychom si snadno mohli klást principiálně neřešitelné otázky, nepostižitelné v našich pramenech. Neexistuje navíc obecně přijímaná definice státu, spoutávající široké měřítko společenské mnohosti. Dílčí definice oproti náčelnictví zdůrazňují větší sílu ústřední moci, zajišťující nerovné vztahy vládců a ovládaných. Mocenská síla státu dokáže také mnohem účinněji zabránit dělení či úplnému zániku celku, jemuž naopak náčelnictví snadno podléhalo (*Cohen 1981*). V pohledu na českou společnost 9. stol. nelze zřejmě nastavit jednoznačně průkazné hodnocení. Tehdejší česká země v některých svých územních částech pravděpodobně urychlovala přechod od náčelnictví k počínajícímu ranému státu (cf. *Claessen - Skalník 1978*). Dvojí pojetí "ideálních typů" uvedené do české literatury *P. Charvát*em (1989) a *J. Kandertem* (1992) by nemělo zakrýt rozhodující shodu, spočívající v důrazu na vydělování české společnosti 9. stol. z egalitárního prostředí (cf. též *Žemlička 1989*).

Studium dynamiky raně středověké společnosti může zároveň zdůraznit jeden cenný problémový okruh. Hledání vnitřních zdrojů společenského růstu si povšimlo, že poměrně často vystupují příklady několika relativně autonomních celků sloučených do téhož širšího regionu. Jejich vztahy se zabývá teorie "peer polity" (*Renfrew 1986; Hodges 1986*). Významný zdroj společenského růstu spatřuje právě v interakci vzájemně spjatých společensko-politických jednotek. Přirozeným výrazem se stávalo soupeření příslušných mocenských elit. Obecně předpokládáme, že pokrývání potřeb elity si vyžadovalo organizaci dálkové směny prestižního zboží, ale vyvolávalo i tlak na zemědělskou i nezemědělskou produkci. Mezi projevy soupeření náležel samozřejmě boj, přinášející kořist, ale i tolik potřebné příběhy udatnosti. Stabilizaci vždy ještě nepevné moci napomáhaly různé komunikační prostředky. Patřilo k nim jak podání o hrdinných činech, tak i podmanivý lesk nevidaných předmětů. Právě dálkový pohyb prestižního zboží (tzv. transregionální prestižní ekonomika) proto tvořil obecně výrazný a moderního člověka znovu a znovu udivující znak archaických společností. I v Čechách zřejmě třeba soupeření jednotlivých antropogeografických seskupení, tradičně považovaných za "kmeny", přiřadit k cenným zdrojům sociálního růstu. Docenění tohoto jevu připadá nepochybně větší váha, než samotnému taxonomickému řešení. Nezapomínejme však, že pohled vnímající daný jev by příslušnou sociální strukturu ještě spíše spojoval s náčelnictvím.

Každá z uvažovaných sociálních taxonomií rozhodně zdůrazní předěl vyvolávaný zřejmě od 40. let 10. stol. nástupem přemyslovského státu, který vyrůstal z již dříve dobře organizovaného rodového útvaru ve středu země. Podstata moci se zásadně mění, českou zemi postupuje síť mocenských center, přicházejí doklady pevné suverénní vlády, novou zásadní úlohu plní křesťanství (zejm. *Sláma 1983; 1985*). Teprve tady jednoznačně a bezpečně zaznamenáváme určující znaky raného státu. Naplňování nových možností ovšem čekalo na řadu generací. Kostra státu spočívala na soustavě hradeckých center a dvorů. Z jejich nároků vycházela gravitační síla, vyvolávající u předních lokalit postupnou koncentraci osídlení, vyžadující i stimulující i vzestup podílu nezemědělské produkce a rozvoj směny. Nezapomínejme opět na časové relace. Hradecká soustava vyrůstá ve 2. polovině 10. stol., zásadní rozvoj sídelních aglomerací čekal až na 2. polovinu 12. a počátky 13. stol. Právě v této následnosti znovu spatřujeme cenný ukazatel interpretační, přibližující zdroje pohybu středověké společnosti. Tehdejší "výrobní síly" nelze vydělit jako samostatný sektor, zůstávaly uzavřeny vztahy sociálními a nemohly jakýmsi samospádem podmiňovat např. "revoluční přeměnu zemědělství". Poněkud efektivnější chod zemědělství mohl vyplývat až z pohybu uvnitř sociální struktury.

6.4.

U některých otázek středověkého zemědělství jsme se již zastavili. Archeologický pohled na proměny nezemědělské výroby samozřejmě podmiňují možnosti a meze archeologické evidence, dovolující přece jen uchopit některé z otázek spjatých s výrobou keramiky a s výrobou a zpracováním železa. Zmínili jsme se už o

postupné specializaci hrnčířské výroby, která začala zřejmě již v době před počátky expanze přemyslovského státu. Příslušné svědectví kladené do 9. - 10. stol. nabízí nástup tzv. regionálních keramických typů, studovaných dosud zejména ve středních a SZ Čechách. Tento jev zasluhuje vlastní rozbor, jeho váhu však samu o sobě asi nelze přeceňovat. Doklady hrnčířské specializace totiž poskytují už některá pravěká období.

Archeologie železa, jeho výroby a zpracování, otevírá odlišný úhel pohledu na středověkou skutečnost. Specializace byla samozřejmým a proto starobyklým předpokladem takové práce, hutnictví se zároveň muselo vázat na teritoriálně poměrně úzkou nabídku zdrojů železné rudy. Studium sledující i vývoj společensko-topografického kontextu hutnické a kovářské činnosti předložilo pozoruhodné závěry, v jejichž mozaice opět vystoupilo v Čechách jedinečné postavení pražské oblasti. Dnes se však zdá, že únosnost některých východisek bude třeba znovu ověřit. Podstatnou měrou se totiž odkazujeme na nálezy s nejistou dokumentací, jejichž přesnější chronologické zařazení zůstává citlivým problémem, novější nálezy čekají na publikaci. Nesnáze provázejí i rozlišení hutnické a kovářské činnosti, dřívější určení jsou dnes totiž posuzována mnohem opatrněji. Nedávné hodnocení proto končí velmi střídme: "jistě však je, že osady pražské sídelní aglomerace v 11.-12. stol. se dost intenzívně zabývaly přinejmenším úpravou železných lup" (*Pleiner 1984, 52*). Měřítka velkého tématu se samozřejmě nezměnilo, odpovědi na podstatné otázky související s výrobou a zpracováním železa v rané Praze a v raně středověkých Čechách vůbec však čekají na revizi výchozích informací.

6.5.

Necháváme-li svůj zájem vést přirozenou časovou posloupností, předbíháme již nástup další ze závažných proměn venkovského prostředí. Od počátků 12. stol. se v českých zemích naplňuje postupný přechod od řadových pohřebišť k základům farní sítě. Východisko archeologického pohledu nabízí topografie míst pohřbívání. Dřívější prostředí charakterizovala pohřebišť položená při okrajích sídelních komor, obvykle v místech různé členitosti lemu mezi vlastními zemědělskými plochami a lesem. Obraz raně středověké kulturní krajiny se tak členil do množství buněk, rámuječích v těsném vztahu pozemský i posmrtný život jednotlivých komunit. Síť pohřebních míst bezpečně známá z mladšího středověku však skládala strukturu podstatně odlišnou. Zpravidla vstupujeme do vazby k sakrální stavbě, zasazené obvykle přímo v sídelním jádru (*obr. 6*).

Zdůrazněme ovšem, že cesta od staré k nové situaci nebyla jednoduchá a obecně přímočará. Souvislejší svědectví o pohřebišťích jednotlivých vesnických komunit opouštíme v Čechách nejpozději na počátku 12. stol. Na druhé straně dynamický nárůst sakrálních staveb začíná až se 2. polovinou 12. stol. Při takovém vyjádření se ale uchylujeme k jakési souhrnné dataci, k součtu zanedbávajícímu vážné regionální rozdíly platné pro obě naše opory, pro stavební i písemné památky. Budeme jistě znovu a znovu diskutovat o neúplnosti pramenné evidence, uvažovanou chronologii venkovských kostelů, její časové rozpětí i její regionální diferenciaci však třeba zároveň dosadit ke směrodatnému historickému pozadí. Teprve nástup pozemkové šlechty totiž na venkov uváděl společenskou sílu, která mohla rozhodujícím způsobem budovat síť kostelů příznačnou pro mladší středověk. Poslední datovatelné stopy řadových pohřebišť a počátky vesnických kostelů proto nesporně může oddělovat různě dlouhá doba, trvající v některých regionech třeba tři až čtyři pokolení. Soudu o přímé návaznosti mezi řadovými pohřebišti a sítí kostelů známých z vrcholného středověku (např. z rejstříku papežských desátků) tak zřejmě připadá jen velice podmíněná platnost. V uvažovaném mezidobí se stýkaly dvě tendence. Jednak se postupně prosazovalo pohřbívání k nečetným sakrálním stavbám, budovaným panovníkem či církví, jednak nepochybně dále sloužila pohřebišť nekostelní, dále umístěná v odstupu od sídlišť. Zda a případně v jaké míře už taková místa náležela více komunitám, odhadujeme jen velmi obtížně. Vytrácejí-li se řadová pohřebišť (jako relativně početná kategorie lokalit) někdy na počátku 12. stol., určuje tato velmi volně chápaná mez začátek zřejmě značných posunů v místech pohřbívání. Zdůrazněme přitom, že nárokům už plně stabilizované církevní správy mohly vyhovovat poměrně rozlehlé obvod, příznačné právě pro majetky církve. Sakrální stavby budované pozemkovou šlechtou tvořily samozřejmě cennou součást postupně vytvářené církevní sítě, svou značnou hustotou však asi leckde překračovaly vnitřní nároky farního provozu. V důsledcích někde farní kostely vznikly v sousedních vsích, jinde se ustálily rozlehlé farnosti. Bezpečný závěr přechodného období, rámuječícího v některých oblastech života několika generací, čekal v Čechách až na 13. stol., na církevní emancipaci a na jasně určenou farní síť.

Předchozí výklad načrtl vnější vývojové obrysy, naše otázky však směřují hlouběji, ke smyslu popisované proměny. Do popředí zájmu jistě náleží výpověď o postupu středověké christianizace, a zároveň i o změn

nách v prostorovém a sociálním členění středověkého venkova. Teprve snadno dostupný kostel a s ním spojený klérus mohl na vesnici vnést dlouho nárokováný přelom. Dovoloval dříve nemožný průnik církve do každodenní skutečnosti, hlubší christianizaci ukončující venkovské dvojvěří. Uvolnění tradičních představ bylo ovšem podmínkou opouštění řadových pohřebišť. Teprve po jejím naplnění mohla dlouhodobě užívaná pohřební místa, po generace citlivá část identity vesnických komunit, upadat v zapomnění, měnit se v pole, pastviny, les.

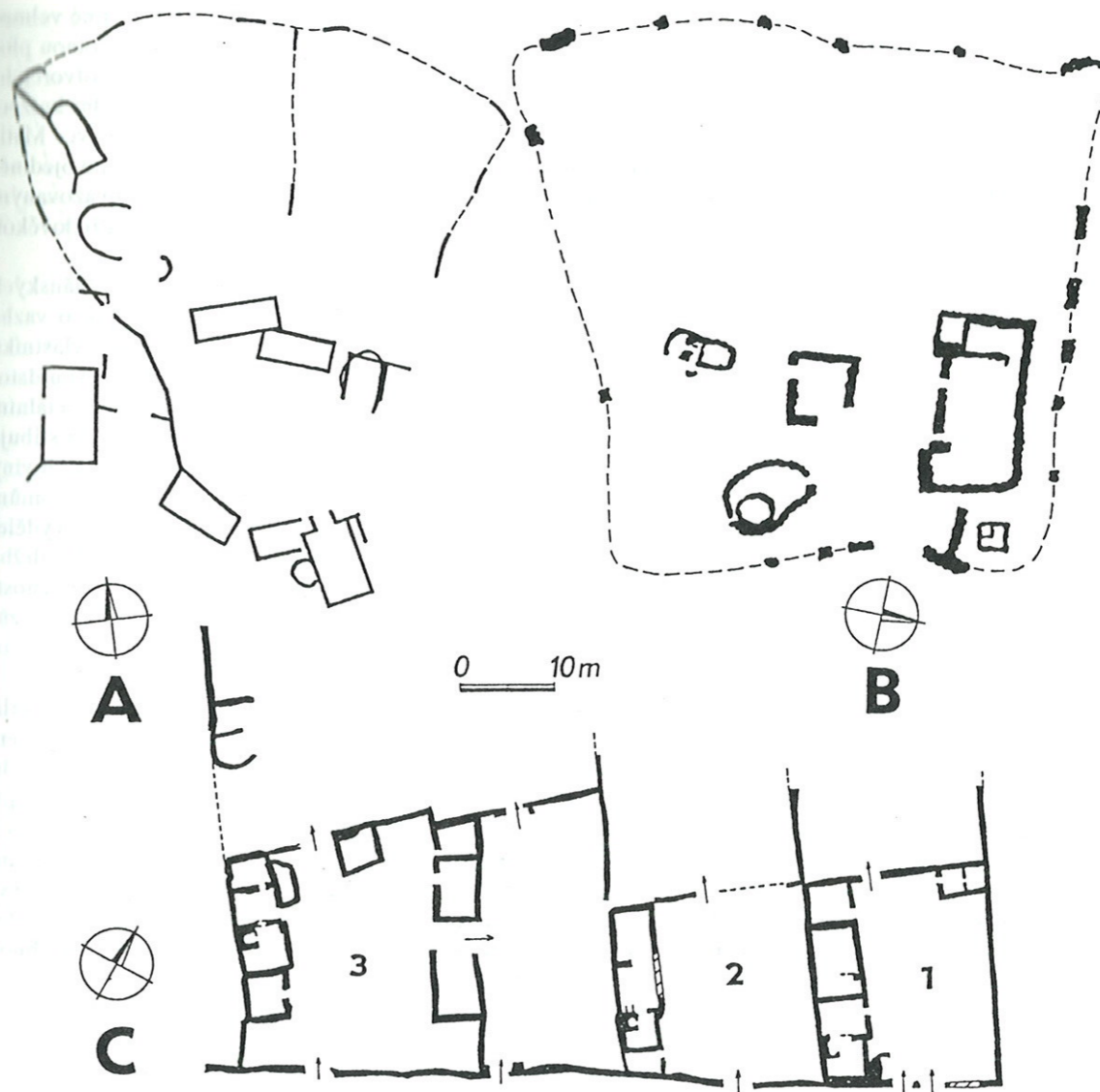
Proměna, jíž měl projít duchovní svět našich předků, vyžadovala účinnější zásah, než přinášela slova zákazů, která mohl sotva kdo s potřebnou důsledností prosazovat. Důležitý krok, narušující svět staré víry, odrazil přechod od ukládání předmětů do hrobů k odkazům a darům činěným ve prospěch kostela. Změnu pravděpodobně usnadňovalo obecné zakotvení ve sféře recipročních darů. Vzácné svědectví o nově komunikaci s "božskou mocí" obsahuje příběh líčený Kanovníkem vyšehradským k r. 1137. Zázračně uzdravená žena ze vsi Běstvíny tehdy sňala své náušnice a obětovala je na oltář kostela, k němuž příslušela. Proces, jehož zásadní kapitolou znamenal přechod od řadových ke kostelním pohřebišťům, spočíval hlavně a především ve složitém a rozporném prostupování dvou kultur a v začleňování složek archaických do kultury křesťanské, přirozeně s častým měněním a překrýváním prvotních významů. Pouze tato zdoluhavá cesta mohla měnit náboženskou mentalitu a posléze i tlumit či eliminovat staré pohřební obyčeje. Konstatovali jsme již, že přechod ke kostelním pohřebišťům rušil dříve mimořádně pevnou složku archaické společnosti, znamenal hluboký zásah do mimořádně citlivé oblasti "rites de passage". Jak přesvědčivě doložil např. již A. van Genep (1873-1957), způsob přechodu na onen svět vždy spolupotrzoval kulturní podstatu a tedy i stabilitu příslušné komunity. Funkce ritu přitom spočívala v kontrole dynamiky sociálního života.

Vlastním jádrem kapitoly o proměně pohřebišť je studium postupného uvolňování představy posmrtného života jako pokračování života pozemského ve prospěch posmrtného života duše. Volnější prolnutí obou pohledů zůstalo ale trvale příznačným znakem medievalizace křesťanství. Postupně naplňovaný děj otevíral další závažné souvislosti. Archeologická rekonstrukce mj. přibližuje o geografický rozměr posuzované proměny. Jestliže v dřívější situaci svět živých a svět mrtvých spojoval těsný prostorový kontakt, vytvářela nová struktura pro mnohé vesnické komunity podstatně abstraktnější vztahy, sahající mimo důvěrně známý obzor. Středověký venkov získal ve stabilizované farní síti pevnou územní strukturu, svým širším rámcem zřejmě usnadňující i následnou sídelní koncentraci. Pohled obrácený na české prostředí třeba opět dosazovat do evropských souvislostí. I když na tomto místě ani zdaleka nemůžeme mapovat celkovou mozaiku, o shodě základních vývojových tendencí není pochyb. Jestliže zánik merovejských řadových pohřebišť spadl do doby kolem r. 700, uvažuje současné studium o následné etapě rozptýleného pohřbívání (např. *Steuer 1988, 31*) a posléze o síti svázané do značné míry s kostely při sídlech šlechty. Značný důraz evropského bádání se obrací k ocenění vzniku relativně malých farností, dlouhodobě stabilizujících vazby vesnických komunit. Ve francouzském prostředí bývá počátek vzniku těchto základních buněk venkovského života kladen již před r. 1000 (*Aubrun 1986; Fournier 1982*).

6.6.

V dějinách šlechty nás při studiu středověkých proměn především zajímá její podíl na procesu vzniku poměrně pevné struktury pozemkových vlastníků, pokrývající celou zemi. Chceme tedy vědět, od které doby lze hovořit o šlechtě pozemkové. V přemyslovském státě se ve světle písemných pramenů poměrně záhy představují dva hlavní zdroje moci elity, totiž služba panovníkovi a vlastnictví lidí a půdy. Právě vzájemnému poměru těchto zdrojů a proměnám jejich relace připadá rozhodující význam při řešení stanovené otázky. Zdůrazněme ihned, že diskuse o fyzické kontinuitě šlechty, v níž se někdy až nesmiřitelně utkávají zastánci a odpůrci teorie o dlouhodobé tradici nobility usazené i ve venkovském prostředí, sleduje vlastně odlišný okruh otázek. Otázky zaměřené na počátky pozemkové šlechty se totiž ptají po zásadní změně v *cho-
vání elity*.

Předchozí rozlišení zřetelně dělí i možnosti jednotlivých skupin pramenů. Od rozborů pohřebišť asi nebudeme očekávat poznatky o počátcích šlechty pozemkové, dosah jejich výpovědi zřejmě ani teoreticky nemůže přesáhnout obecnou problematiku fyzické kontinuity. Předpokládáme, že časná vazba elity k venkovskému prostředí mohla vyplývat z několika zdrojů, jak z vlastních kořenů a zájmů této vrstvy, tak i z potřeb státu. Usazování bojovníků na venkov, do širšího okolí střediskových lokalit, k důležitým komunikacím,

Obr. 15. Vrcholně středověké vesnice a jejich usedlosti. A - Lann-Gouh Melrand, půdorys bretaňské vsi datované do 11. stol. (*André 1982*). B - Hohenrode, usedlost ve vsi v pohorí Harz, 12.-14. stol. (podle P. Grimma). C - Svidna (o. Kladno), ves vytyčená před r. 1300 se soustřeďovala při obdélné návsi, obklopené celkem 14 parcelami. Usedlosti 1 až 3 odkryl archeologický výzkum (*Smetánka 1988*). - Fig. 15. Villages datant de l'apogée du Moyen Age et leurs fermes. A - Lann-Gouh Melrand, le village de Bretagne du XIe siècle, B - Hohenrode, village de Harz (Allemagne), XIIe-XIVe siècle. C - Svidna (centre de la Bohême), trio de fermes tracé avant 1300.

k citlivým hraničním místům atd., patřilo k příznačným rysům raných středověkých států (pro arpádovské Uhry a piastovské Polsko např. *Bakay 1967; Kara 1992*). Časná šlechta mohla s těmito lidmi fyzicky souviset, od konce 10. stol. se ale na českých pohřebišťích ztrácí možnosti studia profesních či právních aspektů a vzhledem k celkové absenci pramenů mizejí další osudy uvažované společenské složky v neurčitém stínu. Zůstává různě hodnotná hrobová výbava, jejíž vlastně vždy už skromná výpověď nás poměrně rychle odvádí od vrcholu společenské pyramidy. Teorie o kontinuálním vývoji šlechty na českém venkově se proto snaží navázat archeologické nálezy sledované do počátků 11. stol. s již jasným svědectvím o pozemkové šlechtě, která (nejprve v písemných pramenech) vystupuje od poloviny 12. stol. Zopakujme ještě jednou, i kdyby naznačený přístup chybějící články skutečně našel, prokázal by jen a jen jednu z větví "prehistorie" pozemkové šlechty.

Důkazy o počátcích vlastní "historie" pozemkové šlechty třeba hledat jinde. Skládá je výpověď pramenů písemných, rozbor sakrální architektury a archeologický výzkum vydělených sídel. Začneme-li celkovým pohledem na společensko-topografický kontext sídel elity, rozlišíme trojí druh souvislostí. Na počátku pramené evidence vystupují samostatně opevněné dvory (či dvorce, moderní terminologie není ustálená), vložené

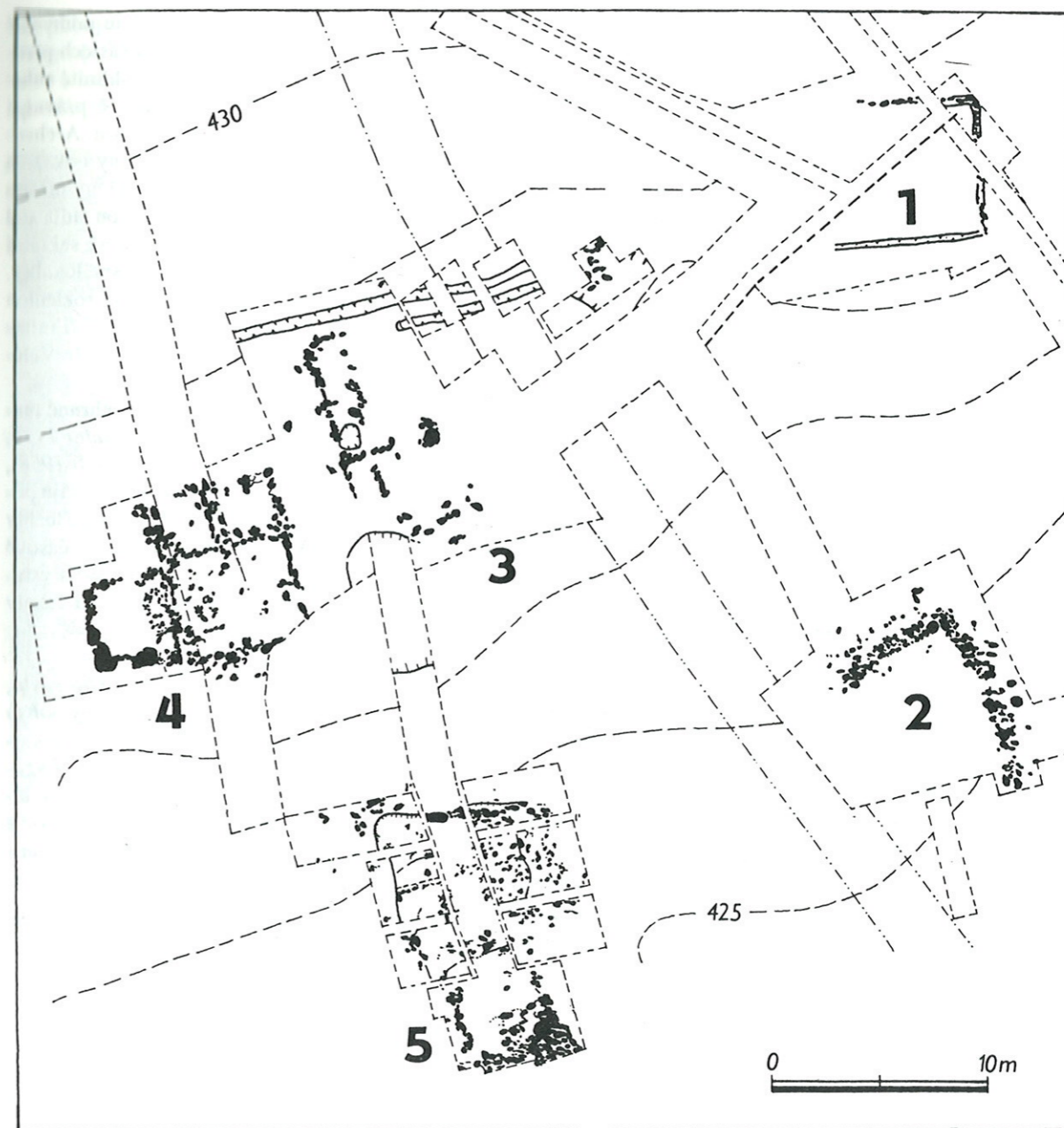
dovnitř hradišť 9. až 11. stol. Podle písemných pramenů některé z těchto útvarů náležely knížeti, jiné velmožům. Tvořilo je několik obytných a hospodářských staveb, uzavřených spolu s poměrně širokou volnou plochou do palisádového ohrazení (Sláma 1986, 19). Další články spatřujeme ve dvorech (dvorcích) budovaných mimo vlastní hradní okrsky, v hradním zázemí, a tím již uvolňovaných z bezprostřední knížecí závislosti. Představa o počátcích těchto sídel se zachycuje Kosmova líčení příběhu břílnského správce Mstíše. Cena dramatické historiky zapsané k r. 1061 je značná, poskytuje svědectví výmluvné a nadlouho ojedinělé. Některá další sídla potom písemné prameny uvádějí ve vyspělých aglomeračních útvarech, s uvažovaným typem lokalit spojujeme i tamější koncentrace sakrálních staveb s rozličně zdůvodňovanou raně středověkou tradicí.

Zvláštní postavení opět připadá situaci pražské, kde pozornost přitahuje nejen množství románských kostelů, ale i sociální kontext některých románských domů. Dovolili jsme si již podtrhnout názor o vazbě těchto domů s bohatým obchodnickým prostředím, otázka spíše jednotlivého podílu šlechtických vlastníků však již od základní monografie J. Čarka zůstává otevřena. Víme již, že pražské kvádrkové domy jsou datovány do poměrně širokého intervalu, během něhož mohlo docházet k určitým posunům v jejich sociálním kontextu. Archeologicky je tato problematika jen obtížně dostupná, překvapivě nový pohled však asi slibuje výzkum v Čimicích, ve vsi vzdálené 6 km od středu Starého Města pražského. Čimické tvrzi ze 2. poloviny 13. stol. totiž předcházela starší sídelní situace, která využila stavební techniku blízkou kvádrkovým domům (obr. 7). Nález by mohl svědčit o přijetí v Čechách jinak výjimečné techniky i pro výstavbu časného vyděleného sídla. Bohužel neznáme majetkové souvislosti tehdejších Čimic, místo vystupuje až v r. 1328 v držbě svatovítské kapituly (Huml 1986). Odkryvem ze širšího pražského zázemí se přirozeně vracíme k možnosti větší sociální diferenciaci mezi pražskými domy. Prvořadou otázkou, celkově podmiňující další diskusi, zůstává dostatečně přesná chronologie čimického sídla. Předběžné zprávy zatím dovolují starší situaci synchronizovat až s pozdním vývojem pražských románských domů.

Se třetí skupinou posuzovaných sídel vstupujeme na venkov, abychom se už zabývali vlastní teritorializační problematikou a sledovali projevy změněného chování elity. V Čechách od 40. let 12. stol. během zhruba sta let zachycujeme v písemných pramenech osoby, které ztotožňujeme s ranou pozemkovou šlechtou. Mnohdy vystupují spolu s lokalitami, v nichž hledáme i jejich sídla. Leckde místní charakteristiku doplňují sakrální stavby, které otevírají další z cest k diskutovanému tématu. Nastíněné dělení souvislostí raných sídel do tří skupin by vyhovovalo představě o postupné emancipaci šlechty, o jejím postupném uvolňování z vazeb panovnickovy moci, a naznačovalo by tři etapy uvažovaného procesu. Chápeme však rozhodující vývojové tendence skutečně věrně? Nepodléháme přímočaré interpretaci málo reprezentativních pramenů, dosazovaných do "přirozeného" (tedy apriorního) pozadí jedné z teorií o raném vývoji šlechty? Potřebnou jistotu nám může poskytnout souhra s dalšími druhy pramenů.

V písemných pramenech 2. poloviny 12. a počátku 13. stol. sledujeme souběžnou existenci sídel předních mužů v zázemí významných správních hradišť i ve venkovském prostředí. Tento vztah by svědčil o tehdejší souběhu obou základních zdrojů moci, urozené služby panovníkovi a vlastní pozemkové držby. Dobu vlastního počátku sídel na venkově zatím nemůže ověřit archeologie, její dosavadní výpověď nás totiž s jistotou nedovede ani k polovině 12. stol., k mezi určované písemnými prameny. Zdůraznit však lze dvojí nezávislé svědectví. - Do 2. poloviny 12. a první třetiny 13. stol. spadá v Čechách neobyčejný vzestup četnosti nevelkých vesnických kostelů, z nichž mnohé sloužily právě jako atribut některého z raných šlechtických sídel. Jejich stavební náročnost a výtvarná podoba výmluvně svědčí o nové kvalitě aspirací i ekonomických možnostech příslušných stavebníků. Právě v prostředí teprve hledajícím majetkovou stabilitu skýtal kostel a jeho nadání cestu k zajištění vlastnictví. Ozvěna slov, která podle kronikáře Kosmy vyřkl břílnský Mstíš r. 1061 dlouho neztratila platnost: "Knížetem jest a pánem, se svým hradem ať učiní, co se mu líbí. Co však můj kostel má, nemůže mi odníti." Od doby kolem poloviny 12. stol. zároveň v českých zemích stoupala četnost zlistňovaných právních aktů. Tento pohyb bezpečně svědčí o nové povaze majetkových vztahů postupujících venkov (obr. 2). - V souhrnu několika závažných ukazatelů spatřujeme přesvědčivý důkaz nástupu pozemkové šlechty, důkaz podstatných změn v povaze vlastnictví půdy a lidí. Českou zemi jako celek pokrylo stabilně určené majetkové uspořádání. Nové šlechtické državy zásadně doplnily mozaiku míst s pevněji uspořádaným zázemím, držaných panovníkem či církví. Právě zde mohla aktivita šlechty hledat svůj určitý předobraz. Vrátilme-li se k diskusi o přebytku, sotva budeme pochybovat o tom, že pro jeho tvorbu i získávání otevřel nástup pozemkové šlechty zásadně novou situaci. Časný a výmluvný důkaz nabízí už zmíněné množství venkovských kostelů, budovaných leckdy uvnitř nevelkých majetků, složených třeba jen z jednotlivých vsí.

Snahu o vyvážený pohled nezbytně provází alespoň letmý zájem o širší evropský kontext. Bádání dnes již v řadě zemí oceňuje význam nástupu dědičné a teritoriální aristokracie, který vyvolával fragmentarizaci dřívějších velkých majetkových domén a kvalitativně proměňoval i povahu veřejné moci. Chronologie počát-

Obr. 16. Zaniklá ves Stahlhain v pohoří Taunus (Hesensko), 14. stol., usedlost odkrytá archeologickým výzkumem v l. 1985-1986 (Ernst - Klápště 1993). Příslušný celek skládalo 5 staveb umístěných ve volných odstupech. Obytný dům (4) tvořilo dvojdílné jádro s ohništěm v největší místnosti (vyznačeno šipkou) a se dvěma menšími prostorami. Ohniště sloužilo také ve stavbě 3. Otevřenou otázkou zůstává možnost podílu nezemědělské výroby, s níž mohla souviset stavba 5. - Fig. 16. Ferme du village déserté de Stahlhain (Hesse), XIVe siècle.

ků regionálního a místního zájmu šlechty je přirozeně v různých zemích různá. Na západě Evropy těžiště takových proměn zřejmě spadalo do 9.- 11. stol. Nezapomínejme ani, že v uvažované vývojové etapě hledá právně historické bádání posun v pravidlech majetkového dědictví, vyvolávaný úpravou osobních svazků. Přejít od vztahů kognatických k agnatickým vyřazoval z dědičné posloupnosti ženy a tímto zúžením vlastně posiloval majetkovou stabilizaci (např. Schmid 1957; Fichtenau 1984).

Samostatný zdroj poznatků otevírá výzkum vlastní podoby sídel rané šlechty. Situace míst zmiňovaných nejstaršími predikáty, jakož i kontext venkovských sakrálních staveb, přivedly již starší české bádání k úvahám o časných dvorech, o sídelních formách postrádajících výrazné fortifikační prvky a zasazených do bezprostředního vztahu k vesnickému osídlení. Taková sídla spojovala funkce rezidenční a hospodářské,

konkrétní řešení odrážela rozdílné možnosti a nároky stavebníků vřazených do rozdílných úrovní pomyslné společenské pyramidy. Vlastní sídelní jádro obvykle uzavíralo jednoduché otýnění, v obytných částech předtrkci. Tehdejšímu ohrazení bývá spíše než plná funkce fortifikační přičítán význam majetkově právní, i když ani obranný efekt jednoduchých konstrukcí nemusíme v daném dobovém kontextu podceňovat. Archeologický příklad lokality spojené s mocným rodem nabízí Vroutek u Podbořan (obr. 8), jmenovaný odkazem Hrabšice Kojaty. Do podstatně skromnějších souvislostí nás uvádí Bedřichův Světec (obr. 9), držený nižším šlechticem, bezpochyby svázaným právě s Hrabšicí. Ve Vroutku i v Bedřichově Světcu se ozdobou sídla stal kostel, svou podobou opět vyjadřující různou společenskou pozici stavebníků. Leckde ale žádná sakrální stavba nevznikla. K příčinám někdy mohl patřit jednostranný důraz na hospodářské funkce příslušné lokality. Příklad tohoto druhu spatřujeme ve Velebudicích u Mostu. Tam archeologický výzkum odkryl rozlehlou ohradu s osami 70 x 65 m, v jejímž rámci se doklady sídlení soustřeďovaly jen do úzkého pásma. Při interpretaci poukazujeme na shodu s ohradami pro chov zvířat. Podle písemných pramenů zároveň víme, že Velebudice v 1. třetině 13. stol. náležely do rukou mocných Hrabšiců (cf. Klápště 1993).

Diskutované kategorie časných šlechtických sídel se přirozeně projevují v různých částech souhrnné mapy evropských poznatků, dokládá je svědectví písemných pramenů (např. v německém prostředí Bader 1976; Rösener 1989) i archeologická evidence, v níž se setkává třeba dolnorýnský Husterknupp (Herrbrodt 1958), normanské Mirville (Le Maho 1984), či anglické Goltho (Beresford 1987). Nabízené srovnání přibližuje pozoruhodný jev. Ve středověkých Čechách není pochyb o průkazném předstihu v nástupu pozemkové šlechty (a jejích časných sídel) před vrcholně středověkou stabilizací vesnice. Na západě Evropy se oba jevy časově značně sbližují a nezřídka bývají kladeny na víceméně shodnou časovou úroveň. U nás příslušná sídla vstupují do prostředí archaické vesnice, aby potom obě sídelní formy souběžně často ještě řadu desetiletí čekaly na vrcholně středověkou transformaci.

Raný středověk (ve výkladu zaostřeném na českou zemi) představujeme jako dobu postupného růstu, dokládaného dlouhodobým rozšiřováním oikumeny, spojujícím životy dlouhé řady pokolení. Zvýšený pohyb odráží 2. polovina 12. a počátek 13. stol. Sem spadl rozvoj sídelních aglomerací u předních hradů přemyslovského státu, venkovem postupovala síť nového majetkového uspořádání, krystalizace farních obvodů začala hledat obrysy nových vztahů vesnických komunit. Jestliže dřívějšímu postupnému růstu přičítáme do značné míry spontánní charakter, opřený o pohyb vycházející zdola společností, právě nástupem pozemkové šlechty přibyla síla nové kvality, zainteresovaná na provozu nově vytvářených majetkových celků. V souhrnu v Čechách na prahu 13. stol. předpokládáme měnící se společnost, otevřenou novým elementům.

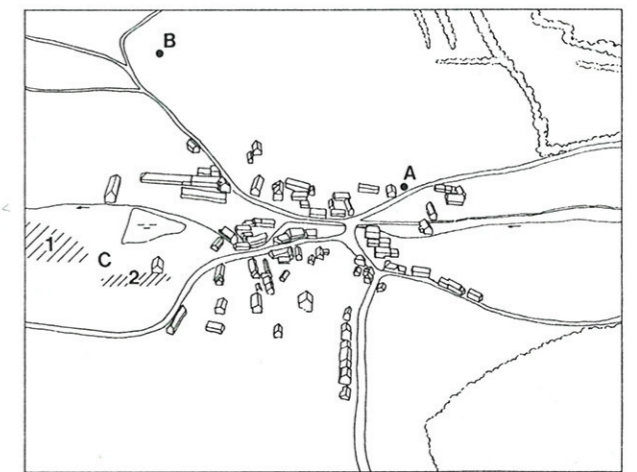
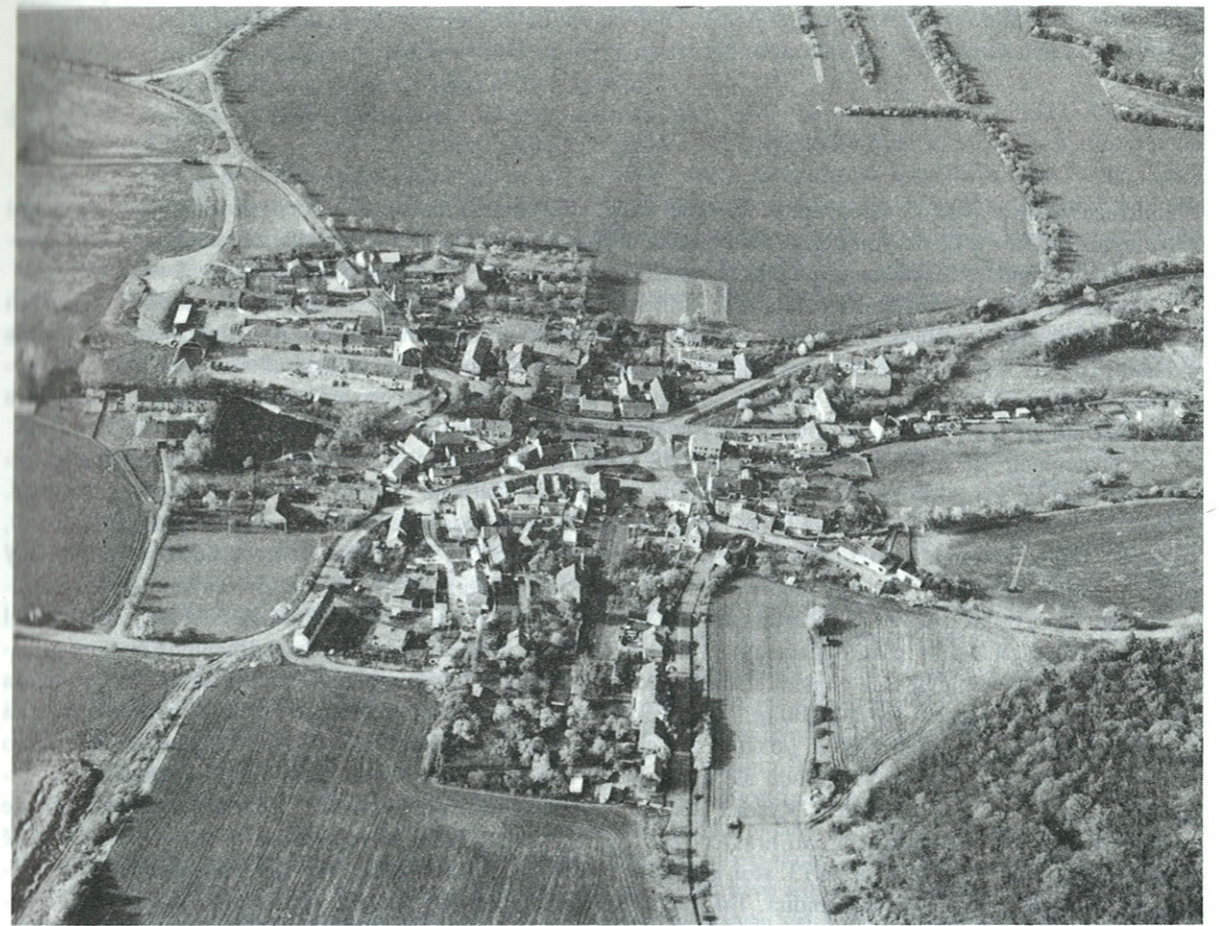
7. Rok tisíc a tři sta navíc

*Minulost není nikdy mrtvá. Není ani minulé.
W. Faulkner*

Pojem středověké transformace jsme zatím vymezili jen volně, jako přechod ze světa archaického do světa otevírajícího novou dlouhodobou kontinuitu. Rozhodující předěl v řetězu proměn lze stanovovat různými způsoby. Můžeme jej hledat v prosazení zásadních předpokladů transformace a nejspíše tedy položit důraz na nástup pozemkové šlechty, na vytvoření nové majetkové struktury otevírající nové možnosti společenského pohybu. Podobně uvažoval např. R. Hodges (1989) a v proměnách anglosaského prostředí podtrhl majetkovou stabilizaci v 10. stol. Středoevropská pochybovačnost předpoklady ocení, s důrazem si však raději počká až na výsledky, na vlastní naplnění středověké transformace.

Při takto orientovaném pohledu nabízí základní ukazatel utvoření kvalitativně nové podoby sídel a krajiny jako celku. Východisko poskytuje skutečnost, že krajina je znovu a znovu poznamenávána lidskou aktivitou, aby se znovu a znovu stávala sociálním prostorem odpovídajícím určité společenské struktuře a jejím nárokům. Tak z krajiny vzniká naše nejceněnější památka, významný dějinný svědek, jehož výpověď do značné míry závisí na možnostech archeologie. Slova písemných pramenů totiž ke starším středověkým poměrům

obvykle pronikají jen málo uceleně. Vzácně výmluvný příklad opřený o psané svědectví přinesl nedávno F. Hange (1984) z burgundské oblasti Mâconnais, kde se v kritické době mezi léty 900 až 1050 vztahuje k území o rozloze 2000 km² přes 2000 listin. Podle výjimečně bohaté sítě informací právě do vymezeného období spadala hluboká proměna krajiny. Tehdy zmizelo její dřívější uspořádání (villa, ager) a v procesu spojeném s

Obr. 17. Razice (o. Teplice), ves s nepravidelně uspořádaným jádrem, navazujícím pravděpodobně na tři prostorově oddělené raně středověké sídelní shluky (A,B,C). Příčiny vzniku nepravidelných půdorysných dispozic zůstávají předmětem diskuse. K uvažovaným důvodům patří majetkové překážky, které se mohly projevit u některých prostorově diferencovaných sídelních struktur. Foto M. Gojda (AÚ AVČR). - Fig. 17. Razice (Bohême du Nord-Ouest), village au centre arrangé de manière irrégulière, lié, probablement, aux trois lieux d'habitation du Haut Moyen Age (A,B,C). Les causes de l'origine des plans irréguliers restent souvent à discuter. Les raisons de quelques irrégularités peuvent être expliquées par des obstacles de fortune.

dalším podstatným ústupem lesa vznikla vesnice příznačná pro následující století. Nad bohatstvím burgundských písemností si asi vybavíme, že prvá listina z českých zemí spadá k r. 1000 a množství vydané do poloviny 11. stol. sečteme na prstech jedné ruky. Rozdíl opět ilustruje vývojové posuny, které jsme již mohli zmínit (obr. 2) a zdůrazňuje úlohu archeologického studia českého středověku.

7.1.

Stabilizace vesnice patří ke klíčovým problémům středověké transformace; zdánlivě jasné téma však lze chápat rozdílnými způsoby a již prvými poznávacími kroky mříť ke zmatení jazyků, ke shodně znějícím, fakticky ale nesrovnatelným soudům. Začneme připomínkou rozdílů mezi oporami stability starší a mladší středověké vesnice.

Struktura raně středověkého osídlení se opírala o kontinuitu sídelních komunit, dlouhodobě vázaných k určitým sídelním areálům. Usedlosti se uvnitř takové buňky mohly soustřeďovat na jedno místo, mohly ale skládat i různou měrou rozdělenou mozaiku. Přirozeně ani v tomto ohledu nezůstávalo osídlení statické, procházelo změnami a prostorovými posuny, vzestupy i poklesy. Důraz na vazbu k určitému sídelnímu areálu opravňují jak archeologická pozorování, tak i údaje písemných pramenů a územní pojetí místních jmen.

V principech zacházení s prostorem sídelních areálů pozorujeme uvnitř nevelké české země nápadné regionální rozdíly. Při podrobnějším pohledu nikde nenajdeme skutečně "kompaktní" raně středověká sídliště. Zdá se, že i na těch lokalitách, které by se tak jevily při zběžném posouzení (třeba povrchoвым průzkumem), se totiž v témže časovém horizontu setkávaly jen usedlosti položené v poměrně volných odstupech. Náznorný příklad nabídl Břežánky u Bíliny (Bubeník 1975), kde vzdálenosti mezi čtveřicí uvažovaných usedlostí činily zhruba 30 až 60 m (obr. 11:1). Zůstaneme-li v severozápadních Čechách, zjistíme, že podobný shluk mohl tvořit samostatnou sídelní část, označenou i vlastním místním jménem. Jinde ale zaznamenáme širší spojitosti, které se mohly projevit i na výsledku středověké transformace. Dvě archaická jádra v Jenišově Újezdě na Bílinsku dělila vzdálenost zhruba 800 m, středověkou transformací na jejich místě vznikla jednotná vesnická dispozice (obr. 12:1). Další příklad opakuje dva sídlištní shluky oddělené pravděpodobným odstupem okolo 800 m. Zřejmě z majetkových důvodů ale místo jedné koncentrované vsi navázaly dvě nápadně blízké vrcholně středověké vesnice, Malé a Vysoké Březno. Obdobně jako pojmenování je dodnes spíše sjednocuje než dělí i podivně klikatá katastrální hranice (obr. 12:2). Třetí příklad z Mostecka představuje dvojici raně středověkých sídlišť, která byla ve 13. stol. majetkově oddělena a jedna z lokalit dostala německé místní jméno, "překrývající" starou sídelní tradici. Tak začaly susedit *Slatinicci a Rezel*, teprve mnohem později sloučené do téhož katastrálního území. Snad i u této dvojice lze uvažovat o raně středověké spojitosti, bezpečný důkaz však předložit nedovedeme (obr. 12:3). Zmiňujeme-li raně sídlištní dvojice, bylo by přirozeně možné pokračovat i dále, k diskusi o více diferencovaných a přitom opět vzájemně spjatých strukturách, složených z prostorově oddělených shluků usedlostí označených společným místním jménem (obr. 17).

Doklady raně středověkých rozptýlených sídlištních komplexů se alespoň zatím soustřeďují do východních Čech. Krajně rozdrobený příklad nabídl povrchový průzkum v Řestokách na Chrudimsku (Frolík - Sigl 1994). Evidoval 9 až 11 sídelních míst, oddělených odstupem 150 až 300 m. Jejich nápadně široká síť prostupuje značnou částí pozdějšího katastru (obr. 11:2; 12:4). Předpokládáme, že zakreslená místa zpravidla odpovídala jednotlivým usedlostem, obklopeným vždy jim příslušným zemědělským zázemím. Toto rozdělení může provázet dlouhá tradice, postupnou diferenciací právě u Řestok lze sledovat už od 9.- 10. stol. Zároveň ani tady nechybějí stopy vnitřních vazeb, jejichž váha se opět projevila při koncentraci spojené se vznikem vrcholně středověkých vesnic.

Příčiny regionálních rozdílů v raně sídelní koncentraci či dispersi odhadujeme jen příliš obecně. Systém rozptýlený nabízel snáze dostupné zemědělské plochy a snižoval tak dopravní nesnáze, ztrácel ovšem ekonomické i sociální výhody územního semknutí sídelní komunity. Zvolené řešení přirozeně záviselo i na povaze terénního reliéfu a jistě snadno si představíme, že rozptýlené sídlištní komplexy vyžadovaly úměrně rozčleněnou síť vodních zdrojů. Sídlištní shluky a komplexy jednotlivých usedlostí se zřejmě lišily povahou sociálních vazeb i nároky na zemědělský provoz. Konkrétní možnosti včetně případných rozdílů ve vlastní zemědělské produkci však zvážit nedovedeme.

Teprve se středověkou transformací spojujeme *stabilizaci sídelních forem*, vznik relativně pevného a dlouhodobě užívaného půdorysného systému vesnického jádra a příslušného zázemí. Ve vesnici nové po-

době neodměřovaly již životnost usedlostí nanejvýš dvě tři desítky let, důkladnější konstrukce začaly sloužit řadě pokolení. Dům, usedlost, vesnice jako celek skládaly systém určený pro *trvaní*. O změně kvality není pochyb, její konkrétní míru však určujeme velmi obtížně. Brání nám totiž nedostatečná znalost starších usedlostí, dřívějších staveb obytných a hospodářských. Poznání právě této kapitoly zůstává jedním z mimořádně náročných úkolů terénního výzkumu (dosud např. Meduna 1992). Teprve novou situaci začal charakterizovat celistvý kultivační areál, svázaný relativně pevným řádem cest a pozemkových hranic. Teprve zde měřítko stabilizace sídelního obrazu vstoupilo na dříve nebývalé konkrétní úroveň. Nositelem kontinuity se stalo prostorové uspořádání vesnice, jejího jádra a zázemí.

Archeologické studium stabilizace sídelních forem se soustřeďuje na vztah závěru archaického vývoje a vlastních počátků nové vesnice. V prvním ohledu se může opřít o výzkumy raně středověkých sídlišť a sledovat, *do které doby* trvala jejich archaická podoba. Příklady této kategorie skládají řadu sahající na západě Evropy do 9.-12. stol. (např. Chapelot 1993; Steuer 1988), u nás do průběhu 13. stol. Příslušná mez poskytuje dostatečně přesvědčivý ukazatel, svědectví o počátcích nové kapitoly však shledáváme mnohem obtížněji, neboť k výzkumu zaniklých středověkých vsí a vsí dodnes žijících nacházíme nepoměrně méně příležitostí.

Vzhledem k obecné povaze problému i k nevyrovnanému stavu archeologických možností začneme od modelové představy. Ve stabilizaci sídelní formy spatřujeme výraz zásadně změněných nároků na vesnici, na základní výrobní prostředí středověké společnosti. Měnila se jak povaha samotného zemědělského provozu, tak způsob získávání přebytku (renty). Právě oba tyto úzce spjaté aspekty vyžadovaly nové uspořádání zemědělských ploch i usedlostí, pevné a relativně trvalé rozdělení zemědělské půdy. Jako hnací síla působil zájem pozemkových vrchností, společenský pohyb zároveň začínala ovlivňovat individuální držba zemědělské půdy bezprostředními výrobci. V odborné literatuře bývá tato proměna často spojována s emfyteutizací, s lokacemi *iure theutunicali*. Bližší pohled opřený o sídelně archeologickou rekonstrukci však *obecnou míru* takové spojitosti rozhodně nepřipouští. Například v zázemí Prahy či Mostu se ukazuje, že proměny české středověké vesnice neopustily rámec domácího práva, nespěšujícího svá ustanovení písemnému záznamu (obr. 13). Vztah různých vrchností k právním formám byl ovšem různý a tak nechybějí ani příklady, které transformaci vesnice a emfyteutizaci skutečně sloučily. Podobně jako u městských počátků projevil i u proměn vesnice zvlášť vyhraněné právní vnímání doksanské premonstrácky. Právě s nimi souvisejí právě dva doklady "německého práva" na českém venkově z r. 1226 a 1234 (Kotýza - Smetana 1992).

V nových poměrech se bezprostřední výrobci stávali individuálními držiteli určitého dílu půdy a jejich držba byla zatížena konkrétní rentou, která je začleňovala do systému feudálního pozemkového vlastnictví. V projevech těchto vztahů přičítáme jasně a jednoznačně prvořadý význam pevnému rozčlenění vesnice a jejího zemědělského zázemí. Do takového rámce potom buď takřka hned a najednou nebo asi mnohem častěji postupně a s různými časovými odstupy přibývaly další složky nové skutečnosti. Někde se zemědělská usedlost stabilizovala záhy, jinde svou pevnou středověkou podobu teprve zdoluhavě hledala. Jasně tedy podtrhujeme prioritu *formální stabilizace osídlení*, pevného určení půdorysu vsi a jejího zázemí. Přímý důkaz právě této vesnické proměny (která sama nemusela nastoupit jednorázově) však archeologie přináší poměrně vzácně, neboť časné doklady pevného rozvržení usedlostí či dokonce polí zachycuje jen obtížně. Zástupná úloha proto připadá jevům, jejichž váha se ve spojitosti s vrcholně středověkými proměnami zásadně měnila, jimž však všeobecně platný a tedy i pro nás vždy a všude jednoznačný význam nepatří.

Poměrně často bývá kladen důraz na místní stabilizaci osídlení, na počátek dlouhodobé vazby vesnických usedlostí k určité terénní situaci. Volba umístění vyžadovala plochu příhodnou ke stavbě usedlostí, výhodný kontakt se zemědělskými plochami a s efektivně přístupným vodním zdrojem. Někde místní kontinuitu podmiňovala jasně vyhraněná nabídka lokálních předpokladů, která by prostě odlišné řešení ani nedovolila (obr. 13). V širším měřítku k místní stabilizaci přispívalo postupné vyhraňování obrýsu sítě osídlení, růst sídelní hustoty i vznik pevnějšího majetkového uspořádání. Váha těchto ukazatelů v závěru raného středověku jistě stoupala. Souběžně se navíc zvyšovalo i ovlivnění krajiny člověkem. Zemědělská činnost urychlovala sedimentační zaplňování nižších částí terénního reliéfu a tím i zánik některých drobných vodotečí, které ještě vystačily předchozímu sídlení. Hlavní projevy těchto procesů měly teprve přijít, už v počátcích 13. stol. ale nechybějí doklady vyčerpávání starších možností. Řešení nabízel přesun do poloh, které leckdy dovolily dlouhou místní následnost, pokračující přes vrcholně středověkou transformaci až do dneška.

Není pochyb, že celková diskuse o raných dokladech místní kontinuity mapuje různorodé faktory se značně nevyrovnanou působností. Především ale jejich vliv skládal tendence působící uvnitř vztahů opřených o kontinuitu sídelních areálů. Počátky místní stabilizace mohou být pozoruhodné v regionálním měřítku, při úzce jednostranném důrazu se s nimi ale snadno a rychle ocitneme mimo kategorie blízké středověké skutečnosti. Důraz na pouhý vztah prostorový by totiž rozhodně neměl zakrýt diskontinuitu ve vlastní povaze vesnických sídlišť. I na jakkoliv dlouhodobě osídlené místo musel vstoupit předěl pevného půdorysného uspořádání. Souhrn českých archeologických výsledků potvrzuje, že vrcholně středověká proměna byla je-

vem obecným, postupně a s různými výkyvy měnicím venkov jako celek. Hypotézy o lokalitách, které by si v podstatě až do mapování v 19. stol. měly uchovat v principu raně středověké uspořádání, dovede bezpečně ověřit jedině archeologie. Ta však obdobné předpoklady vesměs vylučuje (obr. 14).

V evropském srovnání ještě dodejme, že ani úvahy spojující nástup pravidelných sídelních forem s "franskou státní kolonizací" neopouštějí rámec volných hypotéz. Neověřené náměty H.-J. Nitze (např. 1983; 1988) se ale staly běžnou součástí odborné literatury a úvah o značné vyspělosti karolínského prostředí. Zároveň lze už shromáždit řadu přesvědčivých kritických výhrad (např. Ott 1970; Glaesler 1973; Schulze 1974; Filipp 1975; Zadora-Rio 1991; Elmshäuser 1991). Ani pro dějiny osídlení v Čechách není tato diskuse odlehlá, sídelní formy posuzované H.-J. Nitzem by se totiž měly stát i předobrazem vyspělých kolonizačních dispozic, rozšířených v odstupu několika staletí na východě střední Evropy.

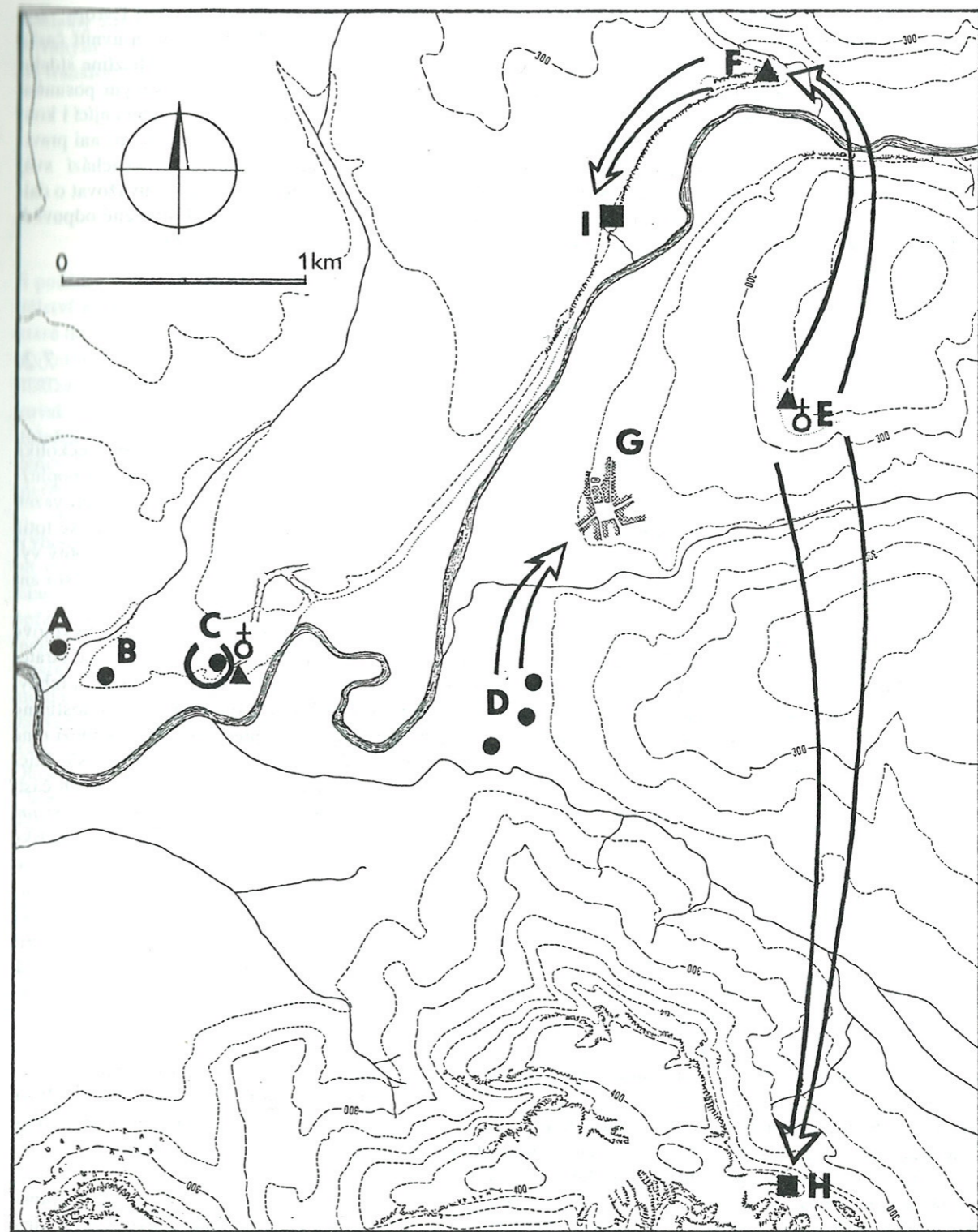
Transformace středověké vesnice změnila i nároky na místní kontinuitu. Zatímco v raném prostředí se tato tendence někde uplatnila a jinde nikoliv, v nových poměrech začala platit obecně. Archeologickému studiu se tím nabízí podstatná a jedinečná příležitost. Prokazatelné závěry očekáváme především od soustavného regionálního studia, jemuž klademe otázku, kdy se osídlení soustředilo pouze do sítí známé z mladšího středověku, kdy tedy zmizely stopy přímého sídlení mimo mladší stabilizovanou strukturu. Připomněli jsme již, že izolované příklady mohou být zavádějící, v dobře poznaných regionech ale skládáme reprezentativní síť, která s jistotou odráží závěr archaického uspořádání a tak nepřimo i počátek nové sídelně historické kapitoly.

Teprve ve změněné situaci vystupovala obecná potřeba stavět "pro trvání", teprve tehdy mohla vesnice dostat pevnou stavební podobu. Ani tady však neplatí nějaká přímočará spojitost. O základních tendencích však pochybovat nemusíme, obvyklý důkaz nabízí nástup kamene, určeného ke stavbě zdí nebo alespoň k izolaci konstrukcí dřevěných. Na západě kontinentu bychom opět mohli začít s odkazy na 11.- 12. stol. Takový ukazatel v podstatě platí pro prostředí francouzské (Pesez 1985). Pozoruhodné výsledky začaly přibývat z Itálie, např. i v Toskánsku se "kamenné vesnice" znovu objevují až od 11. - 12. stol. (Hodges 1988, 302). Do zhruba téže doby sahají počátky středověkých staveb využívajících kámen i na německém venkově. V diskusi o postupně skládané mozaice zdůrazňujeme dva aspekty.

Všimněme si nejprve vlastních počátků středověkých vesnických staveb užívajících kámen. Zřejmě definitivně je třeba vyloučit stavbu s kamennou obezdívkou z alsaské lokality Barr, jejíž význam podtrhoval P. Donat (1980). Uvažované merovejské datování bylo totiž nedávno zásadně zpochybněno (Schweitzer 1984). Jedinečné postavení mezitím získaly objevy na zaniklé vsi Trainecourt u Mondeville poblíž normandského Caen. Tam se totiž jednoduché kamenné konstrukce objevují už od přelomu 7./8. stol., aby zprvu sloužily jako podklady uvnitř částečně zahloubených staveb. Celkový vývoj stavební podoby daného sídliště však zatím není zřejmý, rozsáhlý a ještě neuzavřený výzkum čeká na souhrnnou publikaci (Lorren 1981; 1985; 1992). Již dnes se ale zdá, že podstatně přispěje k diferencovanějšímu a tím i živě skutečnosti bližšímu pohledu na proměny středověké vesnice. Obyvatelům Trainecourt nabízel jen mělce uložený kámen velmi snadno dostupný stavební materiál. "Předčasnost", s níž byl na lokalitě v kraji Calvados užíván, je jistě pozoruhodná, nijak se však nekříží se závěrem, že skutečný nástup stavebního kamene čekal až na středověkou transformaci a až v jejích důsledcích získával nové postavení. I tady zřetelně třeba odlišovat celkové stáří jednotlivého jevu od jeho obecného uplatnění v komplexu vrcholně středověkých proměn.

Jakkoliv zřetelný a dílčí pohled na evropské výsledky asi zaznamená pozoruhodný jev. Západoevropská pevně vázaná vesnická architektura užívající kámen začala velmi prostými stavbami. I v mladším vývoji v řešení usedlostí a celkových vesnických půdorysů zůstávají dispozice poměrně málo pravidelné (obr. 15: A, B; 16). Obrátíme-li se k situaci v Čechách, najdeme jistě rovněž příklady nepravidelných řešení mladších středověkých vesnic, pro 13. až počátek 15. stol. je známe např. u Kostelce nad Černými lesy či v okolí Táboru. V uvažovaném srovnání však nápadně vystupují lokality soustavně rozměřené. Jejich pravidelné uspořádání určuje všechny základní úrovně, sahající od domu, přes usedlost k vesnickému půdorysu jako celku. V českých archeologických výsledcích připadá zvláště názorné postavení zaniklé Svídně (o. Kladlo), o níž bezpečně víme, že v pevně podobě existovala kolem r. 1300. Pravidelně uspořádanou návesní dispozici skládají usedlosti s různě obestaveným dvorem, u domů se uplatňují trojdielná jádra, slučující pod jednou střechou obytnou jizbu, sňh a skladovací komoru (obr. 15:C; Smetánka 1988).

V pohledu uzavřeném jen do obvodu české země sotva postihneme formální vyspělost vesnických půdorysů, vznikajících u nás při středověké transformaci. Podobně nám právě naprostá obvyklost asi nedovolí ocenit jednoznačnou převahu koncentrovaných (tzv. jaderných) vsí. Rozptýlená uspořádání, příznačná pro mnohé části Evropy, na mapě půdorysů českých vrcholně středověkých vesnic vlastně ani nenajdeme. Výsledek vesnických proměn však mohl uchovat různé stopy archaické situace. Vztah Malého a Vysokého Března jsme již zmínili (obr. 12:2), jinde uvažujeme o vlivu starších vazeb na vznik nepravidelného půdorysu (obr. 14; 17).

Obr. 18. Turnov a okolí, svědectví o vrcholně středověké transformaci v regionálním měřítku. Hruštický dvůr rodu Markvartů z 1. poloviny 13. stol. (E) nahradily vrcholně středověké hrady Valdštejn (H) a Hrubý Rohozec (I). Rohozci předcházelo jednoduché sídlo zasazené už v lépe hájitelné poloze a vybavené důkladnějším opevněním (F). Přesun osídlení z míst mezi Libuňkou a Stebeňkou (D) spojujeme s počátky města Turnova (G), zmiňovaného prvně v 70. letech 13. stol. Příklad změny vesnice nabízí situace Nudvojevic (C). - Fig. 18. Turnov et ses environs (Nord de la Bohême). Témoignage de la transformation médiévale à l'échelle régionale. Deux des châteaux-forts datant de l'apogée du Moyen Âge (H,I) ont remplacé la demeure aristocratique plus ancienne (E); la localité F possédait une demeure seigneuriale de transition). Les débuts de la ville de Turnov (G) datent des années soixante-dix du XIIIe siècle. Ils sont marqués en même temps par l'abandon de l'aire d'habitation d'autrefois (D) et par la transformation du milieu rural (C).

Transformaci středověkých Čech představujeme jako pozdní kapitolu proměn středověké Evropy. Zdá se, že právě tento časový vztah, spojující následnost i současnost, poznamenával povahu změn uvnitř české země. S výjimkou záhumenicových vesnic při obvodu starých sídelních oblastí přitom nenacházíme sídelní formy, u nichž bychom museli předpokládat převzetí z vnějšího prostředí. Vzhledem k časovému posunutí mezi různými částmi Evropy se zřejmě česká "pozdní kapitola" ocitla v kontrastnější situaci, podmiňující i kontrastnější výsledky. V uvažovaných souvislostech připadá značný význam pozorování, podle něhož ani pravidelně uspořádaný trojdílný dům, známý z některých českých a moravských lokalit, nenachází svůj jednoznačný protějšek v pramenech z evropského západu (*Smetánka 1994*). Snad opravdu lze uvažovat o dalších a dalších variantách odpovědí na totožné či v principu velmi blízké nároky. Později utvářené odpovědi mohly ovšem začleňovat a zhodnocovat i zkušenosti z již dříve transformovaných částí Evropy.

7.2.

Vývoj od raných šlechtických dvorů ke stabilizovaným sídlům vrcholně středověkým se rozbíhal několika směry, aby vyústil u hradů, tvrzí, ale i u nejběžnějších sídel nižší šlechty pozdějšího středověku, u poplužních dvorů. Šlechtické hrady se pod tlakem strategických a prestižních nároků uvolňovaly z místních vazeb venkovského prostředí. Dříve tak citlivá vazba ke kostelu a jeho nadání se vytratila, držba šlechty se totiž dočkala svého pevného zakotvení a vazbu sídla s kostelem zkřížily emancipační úspěchy církve. Hmotný výraz těchto proměn odráží skutečnost, že v běžné výbavě šlechtických hradů už nenašly své stálé místo ani kaple.

Genezi pevné podoby kamenných hradů mohly v různých částech Evropy předcházet a ve vývojevoje mnohosti i časově doprovázet objekty budované ještě především ze dřeva a hlíny, zasazené ale už do strategicky příhodných "hradních souvislostí" (*obr. 18*). Nároky na lépe hájitelné sídlo se tak prosazovaly i tehdy, když se noví hradní páni ještě spokojovali se staršími stavebními tradicemi, navyklými na snadno dostupné a snadno použitelné stavební materiály. V Čechách dispozice klasifikované jako přechodný článek mezi raně středověkými hradišti a hrady ve vrcholně středověkém smyslu (*Durdík 1978*) známe ze založení šlechtických i královských. V principu blízké doklady postupné "změny uvnitř změny" opět známe z různých částí Evropy. Snad stačí jen připomenout lokality švýcarské, kladené právě na přechod mezi *curtis* a *castrum* (např. *Meyer 1977; 1983*). Obecně srovnatelné objekty přibývají i na půdě britské, francouzské a italské (např. *Higham - Barker 1992; Bur 1987*). Chronologie už stabilizovaných šlechtických hradů skládá další variaci na již známou stupnici. Ve Francii bývá počáteční mez hledána kolem zlomu tisíciletí (*Barthélemy 1990*), počet staveb z kamene bezpečně kladených před r. 1100 však ještě zůstává velmi skromný (*Pesez 1985*). V jihozápadním Německu středověký šlechtický hrad vzniká kolem poloviny 11. stol., ale prosazuje se až ve 12. stol. (*Maurer 1969*). V Čechách příslušná historická kapitola začala na prahu 2. třetiny 13. stol. (*Durdík 1978*). Blízkou sekvenci skládá nástup vrcholně středověkých tvrzí. Zatímco těžiště výstavby objektů typu motte spadá ve Francii do 11. stol., čekal západ střední Evropy na 12. stol. (*Hinz 1981; Le Maho 1984*) a české země na průběh 13. stol. (*obr. 7; 9*).

Stabilizovaná podoba sídel vrcholně středověké šlechty a jejich časově rozrůzněný nástup znovu obměňují otázku vztahu domácího vývoje a vnějších vlivů. Zastavme se u tvrže typu motte. Stavba na nevelkém návrší, umělém či přírodním, chráněná zároveň příkopem, nabízela snadno dosažitelnou odpověď na mnohokrát opakovaný a v podstatě vždy shodný nárok. Jednoduché řešení dovolilo vybudovat strategicky výhodné vydělené sídlo bezmála v jakýchkoli přírodních podmínkách. V evropském měřítku budeme asi sotva předpokládat nové a nové nezávislé objevování téhož účelného řešení, spíše se přikloníme k představě postupné difuze. Položená otázka snadno vyvolá diskusi, která by ale neměla zastínit další problémové roviny. Jestliže v sídelních formách spatřujeme jevou úroveň, otevírající cestu ke společensky konstitutivním elementům, připadá zásadní význam způsobu návaznosti mezi časnými a vrcholně středověkými sídly. Obě kategorie jistě oddělují nápadné rozdíly, oceňované zejména stavebně historickým bádáním, zároveň je ale některé podstatné znaky spojují. Sídla obecně příznačná pro vrcholně středověké prostředí totiž stavěla šlechta už dříve změněná procesem teritorializace, už dříve spjatá s pozemkovým vlastnictvím. Vnitřní vazby nám nejlépe přibližují ty lokality, které skýtají přímé srovnání starší a mladší sídelní etapy. Spojitost lze sledovat až do poměrně konkrétních nároků, týkajících se např. oddělení části rezidenční a hospodářské (*obr. 9*). Zvolený příklad dovoluje zdůraznit vývojovou plynulost opřenu o endogenní změny, které svou povahou zároveň

nekladly zásadní překážky k přijetí exogenních kulturních prvků, ale naopak usnadňovaly jejich difuzi. Uvažovaným vztahům přičítáme značnou váhu, neboť jejich působnost významně spoluurčovala celkovou povahu transformace středověkých Čech.

7.3.

Na počátky vrcholně středověkých měst se zásadně mění postavení výroby nezemědělské a její vztah k zemědělství a začíná nová kapitola dějin směny. Výrazem a rámcem nových poměrů se stávají městské regiony, které do svých obvodů relativně pevně uzavírají výrobu i směnu. Tato nová struktura prostupuje celou zemí a výmluvně svědčí o završení transformace středověké společnosti. Jednotlivé obvody s jistou dávkou schematizace kreslíme na mapě české země, abychom si zároveň ověřili citlivost vztahu mezi městským a venkovským prostředím. Přední centra staršího přemyslovského státu nutně a přirozeně ovládala ekonomicky důležité části země a tím posléze otevírala i možnost další návaznosti v odlišné - již městské - kvalitě. Tendenci k takovému druhu kontinuity samozřejmě posiloval společenský a ekonomický profil vyspělých aglomerací, obklopujících právě přední z hradských center.

Řada urbanizačních záměrů ale vstupovala do míst nabízejících podstatně skromnější míru předpokladů. Výhody již koncentrovaného potenciálu dokázali nositelé městského založení poměrně záhy vyrovnat, znásobit ekonomické možnosti zemědělského zázemí však bylo daleko obtížnější. Pomíjíme-li města horní a snad i některá města vyhraněně vázaná na dálkový obchod, očekával dlouhodobý růst jen městské organismy opřené o dostatečně lidnatý venkov, poznamenaný vrcholně středověkými sociálními a ekonomickými proměnami. Jedině na trh takových měst mohl z venkova plynout dostatek zboží a tedy i dostatečná poptávka po vlastní městské produkci i po importu z dalších různě odlehklých oblastí. Právě srovnatelná kapacita zázemí mohla poměrně rychle sblížit úroveň měst navazujících na rozdílné kořeny. Pro zásadní vzestup měst zakládaných mimo dřívější přední centra však v síti osídlení středověkých Čech zbývalo jen nemnoho příležitostí. Rozvinuté a přitom "volné" regiony, které mohly přijmout významné středověké město, spočítáme rychle. Obrátíme-li se např. k severozápadu Čech, připomeneme si vývoj královského Mostu i Loun, všimneme si Chomutova. Daleko hojněji se nabízela úkrají příhodná pro menší městské organismy. Některé ze záměrů vstoupily do končin sice rozlehlých, jen chabě ale lidnatých. Rozdíl v potenciální kapacitě regionu a v jeho stávajícím využití dokázala snížit další kolonizace (vyžadující ale řadu let), leckde se však sídelní síť rozvíjet nemohla. Nízké výrobní i spotřební možnosti zázemí potom nevyrovnaly jakékoli výhody udělené městské obci a přehnaný úmysl čekal pád až na úroveň přiměřenou regionálním možnostem. Stačí zmínit osudy královské aktivity v kraji pod Bezdězem, kde měla vyrůst trojice významných měst.

Každý z městských záměrů se tedy stával složitě strukturovaným jevem, jehož zdar či nezdar závisel jak na dlouhodobě působících faktorech, tak i na činnosti lidí svázaných právě s časem městských lokací. Prvý ohled sahá od geografického rozčlenění země, od nestejné nabídky přírodních předpokladů, zahrnuje ale i dlouhodobě utvářenou síť osídlení a osnovu dálkových cest. Vstoupíme-li do vlastních městských počátků a podstatné jevy seřadíme do časového sledu, opakovaně zjistíme pozoruhodnou skutečnost. Sotva najdeme doklady takového přechodu k pokročilejší sídelní formě, který by byl bezprostředně vynucen přímým tlakem ekonomického rozvoje. Přes značné rozdíly sledujeme vztahy spíše opačné. Nezemědělská výroba i po vlastním počátku (lokaci) vrcholně středověkého města teprve postupně opouštěla tradiční vazby a až po různě dlouhé době se v úplnosti prosazovalo stabilizované městské řemeslo. Nejprve musela konkrétní aktivita konkrétních lidí odstartovat počátky vrcholně středověkého města. Teprve potom městský rámec uvolňoval i cestu k ekonomickému rozvoji, k vzestupu výrobní kvantity i kvality. Až na tuto dobu čekaly zásadní změny středověké technologie. Zároveň si samozřejmě dosadíme i celé další spektrum změn městského každodenního života, které sahaly od důsledků nebyvale zvýšené hustoty obyvatel (a tedy např. i od zacházení s odpadem) až třeba ke zcela novému vztahu k času a jeho hodnotě.

Mezi světem města a světem vesnice začal pulsovat trh, na němž pohyb zboží začínala řídit cena, vyplývající ze vztahu nabídky a poptávky. Tržní směnu přinesl středověk a její spojování až s nástupem kapitalismu patří k běžným a důkladně vžitým historickým omylům. Jaksi "náhradou" se setkáváme s přeceňováním středověkého významu peněžní formy směny. Kříterium vytržené ze zcela odlišných podmínek raného kapitalismu se mělo stát obecným měřítkem "pokročilosti", používaným bez respektu k historickým vazbám. Jeden z modelů nově stabilizovaných vztahů nabízejí severočeská města (zejména Litoměřice a Most). V je-

jich zázemí se sice setkáváme s poměrně časnými peněžními platy, ale také s důraznou snahou měšťanů o přímý přístup k obilí, ke zboží co nejvýhodněji zhodnocovanému na českých i saských trzích. Právě zde poměrně dobře poznáváme příklad mechanismu, v němž město na svém rozvinutém zázemí bohatlo a vesnice i další sociální prostředí nacházely podporu svého růstu v městském řemesle a směně.

7.4.

Snad každá antropologická učebnice nám připomene, že změna patří k základním vlastnostem kultury. Proces, který jsme se pokusili přiblížit, ovšem představujeme jako *zásadní předěl* českých i evropských dějin. Tradiční český pohled se úzce uzavíral časově i geograficky. Vázal se na "století posledních Přemyslovců" a neopouštěl obvod české země, nové jevy přičítal "vrcholné kolonizaci" a do popředí tak či onak kladl vztah česko-německý. Obdobné meze stejně vytrvale provázely i ostatní "národní" koncepce dějin střední Evropy. Nezapomeňme, že v principu shodné pojetí (byť v "neutrálně" francouzském ladění) ještě nedávno rozvinul Ch. Higounet (1989). O houževnaté vládě jednoduchých řešení v obecném povědomí není samozřejmě pochyb.

Náš důraz se obrací jednak k dlouhodobým předpokladům středověké transformace, jednak k evropským souvislostem vlastního transformačního procesu. Proměny české země ve 13. stol. chápeme jako zhodnocování stáletého domácího vývoje a zároveň i jako jednu z kapitol proměn středověké Evropy. Sled listů historického atlasu pohotově opakuje týž jev. Síť hlavních ekonomických, politických a kulturních center zůstávala vlastně vždy vzdálena od geografického středu evropského kontinentu. Česká země, ač starými kosmografiemi zobrazovaná jako srdce dámy Evropy, si v dlouhých proměnách času udržovala postavení víceméně periferní. Středověká transformace měnila Evropu postupně, během několika staletí. Jestliže na severu Francie bývá kladena do doby kolem r. 1000, v Čechách spadalo její těžiště až do 13. stol. Relace tohoto druhu vytvářely složité sepětí současnosti a následnosti. Široký rámec politických událostí či dálkové směny spojoval končiny z hlediska transformace velmi rozrůzněné. Nové jevy všude vyrůstaly z dlouhodobého vnitřního vývoje, v pozdější době a tedy spíše v odlehlejších oblastech se ale na jejich utváření mohly podílet zkušenosti shromážděné již předchozím evropským vývojem. Snad nám pomůže archeologická představa složité rozrůzněné stratigrafie, slučující vedle míst s bohatě vyvinutým sledem vrstev i situace mnohem méně rozčleněné, uchovávající však podstatné horizonty a kladoucí na blízkou úroveň jevy jinde oddělené třeba i značným odstupem.

Před důrazem na bezpečně rozebraný detail jsme se snažili dávat přednost nástinu celku. Domníváme se totiž, že středověká transformace patří k těm historickým kapitolám, které právě dnes vyžadují rozbor *celkové stavby* našich soudů. Jinak i tady můžeme jakkoli vybroušené poznatky vkládat do zděděných a leckdy nepřipadných konstrukcí. Podobná "revize" se samozřejmě neobejde bez diskusního hledání.

TRANSFORMATION – LA TRANSFORMATION MÉDIÉVALE ET SES CONDITIONS PRÉALABLES

Sommaire: 1) Points de départ généraux - 2) Milieu naturel et développement culturel - 3) Développement démographique, causes et conséquences - 4) Changements technologiques et leur rôle - 5) Echange - 6) Mouvement de la structure sociale et conditions de la transformation - 7) L'an mil et trois cent en plus.

Cette esquisse de la transformation de la Bohême médiévale cherche à donner une vue d'ensemble sur la problématique du XIIIe siècle. On la comprend comme un processus où "le monde archaïque" périsait et les racines de la nouvelle continuité se formaient. Cet essai n'a pu naître que grâce au séjour à l'École des Hautes Études en Sciences Sociales à Paris, en 1992 sur l'invitation de M. Jean-Marie Pesez, Directeur d'études. Le fond réel s'appuie pour une grande mesure sur l'étude de "la mémoire du paysage" de la Bohême médiévale du Nord-Ouest (Klápště 1993).

On voit au XIIIe siècle en Bohême, d'une part le sommet du développement régional de longue durée, d'autre part, un des chapitres de la transformation de l'Europe médiévale. Quant à la chronologie, on part de l'idée que chacune des activités sociales devrait être étudiée

dans sa propre dimension de temps. Un exemple en est donné par l'évolution du peuplement de la Bohême au Moyen Âge (Fig. 1). Au XIIIe siècle on met souvent l'accent sur la colonisation de la Bohême. Mais, on ne peut pas assez apprécier son importance sans une connaissance globale du processus de colonisation amorcé en Bohême au VI-VIIe s. Quant au terrain, nous nous appuyons sur la connaissance du développement à l'intérieur de la Bohême. En même temps, nous voulons élargir cette comparaison à l'Europe pour sortir du cadre étroit des rapports envers les pays voisins.

1) Dans les arcanes de la littérature sur la transformation médiévale, il est attirant de trouver une solution universelle donnant la priorité à une des parties de la réalité étudiée, comme le développement technologique, démographique et même à des facteurs extérieurs, surtout climatiques. Ces solutions ne sont pas adéquates: on y privilégie le désir de netteté et de clarté en substituant le partiel à l'ensemble. Le procédé choisi ici évite les questions trop générales qui exigent toujours des réponses universelles. Il ne cherche pas à combattre les grandes théories, mais à découvrir un processus historique concret.

Dans la discussion sur les relations du milieu naturel et du développement social et culturel, le texte s'occupe de la climatologie historique; il rappelle que par les sources écrites nous ne savons que peu de choses du climat du Moyen Âge. Surtout, quand on étudie l'influence du climat sur la production agricole, on aurait besoin d'une quantité de données climatiques détaillées qui ne peuvent pas être remplacées par des caractéristiques générales. Le texte suit les différences entre l'influence des écarts climatiques de longue et de courte durée. Il se penche sur la discussion au sujet de la théorie du surplus agricole, il rejette l'idée qui veut que les éléments de la structure sociale naissent du simple fait d'un surplus de production agricole. Il souligne bien qu'aucun surplus, quel qu'il soit, ne conditionne en lui-même le développement social ou culturel. Bref, dans le développement climatique, nous nous permettons de voir le cadre plus ou moins favorable du développement médiéval. On ne peut y chercher la cause décisive de la transformation médiévale, dont on discute si souvent aujourd'hui.

Dans la discussion sur le développement démographique, nous partons de la problématique de l'évolution de la population durant la seconde moitié du premier millénaire. Nous soulignons l'unicité des possibilités archéologiques. Les divergences dans les explications tirées seulement à partir de sources écrites sont liées aux limites du témoignage écrit (Fig. 2). Les progrès de la colonisation sont considérés comme le fait d'une pression démographique, comme le reflet d'efforts plusieurs fois répétés pour résoudre de manière extensive la surpopulation relative des aires contemporaines. Une étude plus détaillée des causes de la pression démographique amène à discuter des conséquences possibles du mouvement de longue durée des différentes variables démographiques et des tendances peu visibles, mais agissant à long terme. En poursuivant ces idées, on en vient bientôt à quitter l'idée du mouvement de population spontané et à se poser des questions sur le mouvement fondamental social (culturel).

L'accent placé sur les changements technologiques met en valeur des éléments particuliers: la charrue, le moulin à eau, l'assolement triennal. Il prête à leur apparition des conséquences presque révolutionnaires. Notre discussion rejette la pression "des conditions naturelles" qui surestime, très souvent, l'importance de quelques éléments et les repousse dans un contexte trop ancien. L'analyse répétée des questions liées à la charrue médiévale et à l'assolement triennal, montre des problèmes liés à leur apparition archaïque. Aux VIIIe-Xe siècles, par exemple, on ne peut douter de l'existence du labourage asymétrique dans les régions de la Grande Moravie ou de l'Etat Bulgare. Les outils employés étaient, sans aucun doute, absolument différents (Fig. 4; 5) de la charrue médiévale développée. Nous mettons l'accent sur l'idée globale du développement de l'agriculture médiévale, mais aussi du développement du paysage culturel médiéval. Ce n'est qu'au début du Bas Moyen Âge, qu'apparaient des villages au noyau et à l'environnement relativement stabilisés. Ce n'est que là, relativement tard, que cet ensemble d'innovations comme la charrue véritable ou l'assolement triennal pouvaient être mis en valeur.

2) L'analyse de la transformation de la société médiévale se concentre à une évolution concrète et variée. Elle commence par la capitulation des sources de fond du mouvement de la société du Haut Moyen Âge. L'idée de l'avance graduelle de la colonisation pendant le Haut Moyen Âge part de la crise profonde de la population au milieu du premier millénaire environ. Les premiers pas d'une courbe de population ascendente mènent à une situation plus équilibrée, ou diminuent les divergences entre les possibilités de capacité des régions et leur utilisation réelle. On en cherche l'explication dans des réflexions théoriques. En ce sens, l'attention se porte sur la libéralisation des facteurs culturels qui régularisent la natalité. - Au VIIIe siècle, l'image du peuplement des pays tchèques est enrichie par des lieux fortifiés. A la même époque, on commence à voir l'élite légitimer l'exceptionnalité de son état par des objets exceptionnels acquis, naturellement, par des échanges. Dans la Bohême du IXe siècle, on en arrive à la problématique des groupements antropogéographiques, à qui manque évidemment le caractère tribal: avec eux nous nous retrouvons quelque part entre le "Non-Etat" et l'Etat. L'interaction de ces groupements représente une des sources du mouvement social. Ces relations se manifestaient par la rivalité des élites au pouvoir, le développement des échanges à distance, mais aussi par la pression sur la production agricole et non agricole.

Environ vers le milieu du Xe siècle, avec les débuts de l'Etat des Přemyslides, le fondement du pouvoir se transforme de manière fondamentale. La structure de base de l'Etat reposait sur le complexe des châteaux-forts (bourgwalls) et des cours princières. De leurs exigences émanait une force de gravitation qui attirait vers les localités d'importance une concentration progressive de la population, concentration qui stimulait l'essor de la production agricole et non agricole et le développement des échanges. Mais n'oublions pas, encore une fois, les relations de temps. Le système des châteaux-forts (bourgwalls) s'étend durant la seconde moitié du Xe siècle, alors que le développement décisif des agglomérations se situe durant la seconde moitié du XIIe siècle et au début du XIIIe siècle. Et précisément dans ce genre d'enchaînement nous voyons un précieux indice d'interprétation. Les "forces de production" ne peuvent pas être prises, dans la société médiévale, comme un secteur indépendant. Elles restaient fermées par les relations sociales et ne pouvaient donc pas conditionner d'elles-mêmes, "la transformation révolutionnaire de l'agriculture" par exemple. Un fonctionnement plus effectif de l'agriculture ne pouvait naître que du mouvement à l'intérieur de la structure sociale.

Dès le début du XIIe siècle, dans les pays tchèques, on passe progressivement des cimetières en rangées aux cimetières basés sur le réseau paroissial. Les époques antérieures étaient caractérisées par des cimetières situés hors de l'aire d'habitation, au milieu des terrains agricoles et forestiers. Le paysage était ainsi divisé en une multitude de cellules qui encadraient étroitement la vie terrestre et la vie posthume des communautés particulières. Sur les lieux funéraires du Bas Moyen Âge on rencontre, en général, une église construite directement au centre de l'aire d'habitation (Fig. 6). La discussion cherche à expliquer cette intervention dans le domaine exceptionnellement sensible des rites de passage. Elle souligne aussi l'importance de la structure territoriale fixe apportée dans les campagnes par le système paroissial. Le cadre plus large de cette structure a facilité sûrement la concentration de l'habitat, liée aux déplacements de quelques communautés.

Dans l'histoire de la noblesse, au cours de cette étude sur la transformation de la société médiévale, ce qui nous intéresse avant tout, c'est la participation de cette couche sociale à l'apparition de la structure des propriétaires fonciers. La ligne de partage coïncide avec l'augmentation du nombre des résidences de la noblesse à la campagne. Cette étape apparaît, en Bohême, des années quarantes du XIIe siècle au premier tiers du XIIIe siècle. Il est hors de doute que l'apparition de la noblesse foncière ait ouvert une situation tout à fait nouvelle. La couche des propriétaires intéressés au fonctionnement élémentaire des biens respectifs s'élargit considérablement et les conditions de formation et d'acquisition des surplus changèrent. Un témoignage expressif en est la quantité de petites églises de campagne construites même à l'intérieur de très petites propriétés. L'important apport de l'archéologie consiste à nous faire découvrir les résidences de la noblesse du Haut Moyen Age remplacées plus tard par les châteaux-forts, par les mottes seigneuriales ou par les cours du Bas Moyen Age (Fig. 7-10).

En Bohême, le Haut Moyen Age est vu comme une époque de croissance progressive. Il faut attendre la deuxième moitié du XIIe siècle et les débuts du XIIIe siècle pour observer une accélération du mouvement. C'est là que se situe le développement des agglomérations près des châteaux-forts (bourgwalls) les plus importants de l'Etat des Přemyslides. La campagne était couverte du réseau du nouveau rapport des biens; la restructuration paroissiale est le début de nouvelles relations entre les communautés rurales. Au total, en Bohême, au seuil du XIIIe siècle, on observe une société en pleines transformations et ouverte aux nouveaux éléments.

3) L'indice de base de la chaîne des transformations médiévales nous semble être dans la formation d'une nouvelle apparence qualitative des lieux de peuplement et du paysage en tant que tel. Le paysage est encore et toujours marqué par l'activité humaine pour devenir encore et toujours un espace social servant à une structure sociale déterminée et à ses exigences. De cette façon le paysage devient aussi une source dont la lecture dépend pour une grande mesure de l'archéologie, et de ses possibilités.

Un des problèmes - clés de la transformation médiévale, c'est la stabilisation du village. La structure du premier peuplement s'appuyait sur la continuité des communautés, liées pour une longue durée avec certaines aires d'habitation. Les demeures, à l'intérieur d'une telle cellule, pouvaient se concentrer en un endroit, mais elles pouvaient aussi composer une mosaïque diversement divisée. Ce n'est qu'à la transformation médiévale que nous rattachons l'apparition du village au plan stabilisé, dans la longue durée. La vitalité de ce nouveau type de village ne dépendait plus de bâtiments construits pour deux ou trois dizaines d'années. Des constructions plus solides commencent à servir à plusieurs générations. En Bohême, ce processus de stabilisation est net au XIIIe siècle. En même temps, on observe un changement non seulement dans le fonctionnement agricole en tant que tel, mais aussi un changement dans l'acquisition des surplus. Ces deux aspects liés très étroitement l'un à l'autre demandaient un nouvel aménagement du paysage. Les seigneurs fonciers servirent certainement de moteur à l'aménagement nouveau de la vie agricole, à sa restructuration dans ce nouvel état de choses. Les producteurs directs devenaient propriétaires individuels d'une certaine quantité de terre. Cette possession chargée d'une rente les classait dans le système de la propriété foncière. Dans les manifestations de ces relations nous voyons l'importance du village au "cadastre" et à l'environnement fixe. Dans ce cadre, ensuite, d'autres éléments de cette nouvelle réalité apparaissent soit tout de suite et tout à coup, soit et cela beaucoup plus souvent, progressivement. Une comparaison détaillée attire l'attention sur la maturité formelle des plans de village, apparaissant au cours de la transformation de la Bohême médiévale. Elle rappelle la domination des villages concentrés dans les pays tchèques (Fig. 11-17). - Le texte parle aussi des changements des autres catégories de lieux d'habitation. Sur le chemin des châteaux, on rappelle les formes de transition, placées à des endroits avantageux stratégiquement, mais construites encore en bois et en terre. L'accent est mis en même temps sur la continuité de l'évolution basée sur les changements intérieurs qui ne faisaient aucun obstacle de fond à la réception d'éléments culturels extérieurs. Les régions urbaines reflètent très nettement le nouvel état de choses. Elles contenaient sur leur territoire la production et les échanges. Leur nouvelle structure pénétra tout le pays en servant en même temps de témoignage sur l'essor de la transformation dans la Bohême médiévale. - Pour résumer, nous avons mis plusieurs fois l'accent sur le changement dans le domaine des relations sociales. C'est précisément ce changement qui ouvrit à plusieurs reprises d'autres possibilités de croissance à la société médiévale.

Literatura

- Alexandre, P. 1987: Le Climat en Europe au Moyen Age. Contribution à l'histoire des variations climatiques de 1000 à 1425, d'après les sources narratives de l'Europe occidentale. Paris.
- André, P. 1982: Un village médiéval breton du XIe siècle: Lann-Gouh Melrand (Morbihan), Archéologie médiévale 12, 155-174.
- Arrhenius, B. 1985: Merovingian Garnet Jewellery. Emergence and social implications. Stockholm.
- Aubrun, M. 1986: La paroisse en France des origines au XVe siècle. Paris.
- Bader, K. S. 1957, 1962, 1973: Studien zur Rechtsgeschichte des mittelalterlichen Dorfes I-III. Weimar.
- 1976: Burghofstatt und Herrschaftseigen. Ländliche Nutzungsformen im herrschaftlichen Bereich, Die Burgen im deutschen Sprachraum 2, Vorträge und Forschungen 19, 249 - 272.
- Bakay, K. 1967: Archäologische Studien zur Frage der ungarischen Staatsgründung. Angaben zur Organisierung des fürstlichen Heeres, Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 19, 105-173.
- Bange, F. 1984: L'ager et la villa: structures du paysage et du peuplement dans la région mâconnaise à la fin du Haut Moyen Age (IXe - XIe siècles), Annales ESC 39, 529-569.
- Barker, G. - Gamble, C. 1985: Beyond Domestication: A Strategy for Investigating the Process and Consequence of Social Complexity. In: Barker, G. - Gamble, C. eds. Beyond Domestication in Prehistoric Europe. Investigations in Subsistence Archaeology and Social Complexity. London, 1 - 31.
- Barral i Altet, X. (ed.) 1987: Le paysage monumental de la France autour de l'an Mil. Paris.
- Barthélemy, D. 1990: L'ordre seigneurial (XIe - XIIe siècle). Paris.

- 1992: La mutation féodale a-t-elle eu lieu ? (Note critique), Annales ESC 47, 767-777.
- Bartošková, A. 1986: Slovanské depoty železných předmětů v Československu - Slawische Hortfunde von Eisengegenständen in der Tschechoslowakei. Praha.
- Benjamin, W. 1939: Geschichtsphilosophische Thesen, cit. podle souboru Dílo a jeho zdroj. Praha 1979.
- Bentzen, U. 1980: Bauernarbeit im Feudalismus. Landwirtschaftliche Arbeitsgeräte und -verfahren in Deutschland von der Mitte des ersten Jahrtausends u.Z. bis um 1800. Berlin.
- Beranová, M. 1968: Počátek pluhu na československém území - Die Anfänge des Pfluges auf tschechoslowakischem Gebiet, Archeologické rozhledy 10, 324-330.
- 1980: Zemědělství starých Slovanů - Die Landwirtschaft der alten Slawen. Praha.
- 1982: Význam přelomu v zemědělství pro vznik feudální třídní společnosti - Die Bedeutung des landwirtschaftlichen Umbruchs für die Entstehung feudaler Klassengesellschaft. In: Metodologické problémy československé archeologie. Praha, 103 - 107.
- 1986: Types of Slavic Agricultural production in the 6th - 12th centuries A.D., Ethnologia Slavica 16 1984, 7-48.
- Beresford, G. 1987: Goltho. The development of an early medieval manor, c.850-1150. London.
- Biraben, J.-N. - Le Goff, J. 1969: La Peste dans le Haut Moyen Age, Annales ESC 24, 1484-1510.
- Bláha, J. 1984: Časné slovanská osada v Olomouci a počátky řemeslnicko-kupeckého podhradí. Příspěvek k postavení Olomouce v 10. století - Frühmittelalterliche Siedlung in Olomouc (Olmützt) und Anfänge der Handwerksproduktion und des Handels in der Vorburg. Beitrag zur Olomouc - Geschichte im 10. Jahrhundert, Archaeologia historica 9, 133-146.
- Bloch, M. 1931: Les caractères originaux de l'histoire rurale française. Oslo.
- 1935: Avènement et conquêtes du moulin à eau, Annales HES 7, 538-563.
- Böhme, H. W. (ed.) 1992a: Siedlungen und Landesausbau zur Salierzeit. Sigmaringen.
- 1992b (ed.): Burgen der Salierzeit. Sigmaringen.
- Bonnassie, P. 1989: Consommation d'aliments immondes et cannibalisme de survie dans l'Occident du Haut Moyen Age, Annales ESC 44, 1035-1056.
- Boserup, E. 1965: The conditions of agricultural growth: The economics of agrarian change under population pressure. Chicago.
- 1983: The Impact of Scarcity and Plenty on Development, Journal of Interdisciplinary History 14, 383-407.
- Boutemy, A. 1970: Un calendrier illustré du British Museum (ms. Cotton Julius A VI), Bulletin de la Société nationale des Antiquaires de France, 79-98.
- Braudel, F. 1958: Histoire et sciences sociales: la longue durée, Annales ESC 13, 725-753.
- Bubeník, J. 1975: Slovanské sídliště u Břežánek, okr. Teplice - Die slawische Siedlung bei Břežánky in der Gegend von Bilina, Kr. Teplice, Archeologické rozhledy 27, 642-650.
- Bukowska-Gedigowa, J. 1984: Wzrost bursztynowe z Opola - Ostrówka - Die Bernsteinfunde von Opole-Ostrówek. In: Gediga, B. red. Studia nad kulturą wczesnopolskiego Opola, W-W-K-G-L, 113-151.
- Bur, M. 1987: Le château, in: X. Barral i Altet ed. Le paysage monumental de la France autour de l'an Mil. Paris, 73-83.
- Cach, F. 1970; 1972; 1982: Nejstarší české mince I, II, IV. - Die ältesten böhmischen Denaren I, II, IV. Praha.
- Claessen, H. 1978: The Early State: A structural approach, in: H. Claessen - P. Skalnik eds. The Early State. The Hague - Paris - New York, 533-596.
- Claessen, H. - Skalnik, P. 1978: The Early State: Theories and hypotheses, in: H. Claessen - P. Skalnik eds. The Early State. The Hague - Paris - New York, 3-29.
- Clark, G. 1992: The Economics of Exhaustion, the Postan Thesis, and the Agricultural Revolution, The Journal of Economic History 52, 61-84.
- Cohen, R. 1981: Evolution, fission, and the Early State. In: H. Claessen - P. Skalnik (eds.), The Study of the State. The Hague - Paris - New York, 87-115.
- Comet, G. 1987: Le paysan et son outil: essai d'histoire technique des céréales (France, VIIIe - XVe siècles). Thèse présentée pour le doctorat d'état ès lettres. Université de Provence. Aix-en-Provence.
- Curschmann, F. 1900: Hungersnöte im Mittelalter. Ein Beitrag zur deutschen Wirtschaftsgeschichte des 8. bis 13. Jahrhunderts, Leipziger Studien aus dem Gebiet der Geschichte 6.1. Leipzig.
- Dalton, G. 1969: Theoretical issues in economic anthropology, Current Anthropology 10, 63-102.
- Delort, R. 1982: La vie au Moyen Age. Paris.
- 1987: Histoire des fourrures. Paris.
- Derville, A. 1988: L'assolement triennal dans la France du Nord au Moyen Age, Revue historique 568, 337-376.
- de Vries, J. 1981: Measuring the Impact of Climate on History: The Search for Appropriate Methodologies. In: Rotberg, R.I. - Rabb, T.K. (eds.), Climate and History. Studies in Interdisciplinary History. New Jersey, 19-50.
- Donat, P. 1980: Haus, Hof und Dorf in Mitteleuropa vom 7. bis 12. Jahrhundert. Berlin.
- Duby, G. 1973: Guerriers et paysans, VIIe-XIIe siècle. Premier essor de l'économie européenne. Paris.
- Durdík, T. 1978: Nástin vývoje českých hradů 12.-13. století - Entwicklungsskizze böhmischer Burgen aus dem 12.-13. Jahrhundert, Archaeologia historica 3, 41-52.
- Earle, T. K. 1987: Chieftdoms in archaeological and ethnohistorical Perspective, Annual Review of Anthropology 16, 279-308.
- Eisner, J. 1946: Sídliště ze starší doby hradištní v slovenském Pomoraví - The settlement from the old ringwale period in the basin of river Morava (Slovakia), Památky archeologické 42, 94-105.
- Elmshäuser, K. 1991: Königsfreie, Lexikon des Mittelalters V, 1327-1328.
- Ernst, E. - Klápště, J. 1993: Stahlhain - Eine untergegangene Waldschmiedesiedlung, Hessische Heimat 43, 43-50.
- Fichtenau, H. 1984: Lebensordnungen des 10. Jahrhunderts. Studien über Denkart und Existenz im einstigen Karolingerreich. Stuttgart.
- Filipp, K.H. 1975: Zur Erforschung der Genese südwestdeutscher Siedlungsstrukturen, Rhein-Mainische Forschungen 80, 99-112.
- Flandrin, J.-L. 1983: Un temps pour embrasser. Aux origines de la morale sexuelle occidentale (VIe - XIe siècle). Paris.
- Fossier, R. 1968: La terre et les hommes en Picardie jusqu'à la fin du XIIIe siècle. Paris - Louvain.

- 1975: La démographie médiévale: Problèmes de méthode (X^e - XIIIe siècles), Annales de démographie historique, 143-165.
- 1982a: Enfance de l'Europe (X^e - XIIe siècles). Aspects économiques et sociaux. Paris.
- 1982b: L'assolement triennal autour de Saint-Quentin à la fin du XIIIe siècle. In: Mélanges d'archéologie et d'histoire médiévales en honneur du Doyen Michel de Boïard, Mémoires et documents publiés par la Société de l'Ecole des Chartes 27, 147-154.
- 1984: Paysans d'Occident (XIe - XIVe siècles). Paris.
- Fournier, G. 1978: Le château dans la France médiévale. Essai de sociologie monumentale. Paris.
- 1982: La mise en place du cadre paroissial et l'évolution du peuplement. In: Cristianizzazione ed organizzazione ecclesiastica delle campagne nell'alto medioevo: espansione e resistenze, Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo 28, Spoleto, 495-575.
- Fourquin, G. 1969: Histoire économique de l'Occident médiéval. Paris.
- Frolík, J. - Sigl, J. 1994: Příspěvek k vývoji osídlení a jeho strukturálním změnám na Chrudimsku, Památky archeologické (rkp.).
- Gille, B. 1962: Recherches sur les instruments du labour au Moyen Age, Bibliothèque de l'Ecole des Chartes 120, 5-38.
- Gimbutas, M. 1963: The Balts. New York - Washington.
- Glaesser, H.-G. 1973: Alter und Genese der regelmäßigen Langstreifenfluren in den nördlichen Haßbergen, Frankfurter geographische Hefte 49.
- Goody, J. 1983: The development of the family and marriage in Europe. Cambridge.
- Graus, F. 1957: Dějiny venkovského lidu v Čechách v době předhusitské II - Histoire de la paysannerie en Bohême à l'époque préhusite. Praha.
- 1980: Die Nationenbildung der Westslawen im Mittelalter. Sigmaringen.
- Gringmuth-Dallmer, E. 1982: Pfluggeräte des frühen Mittelalters im germanischen Raum - Funde und Befunde, Zeitschrift für Archäologie 16, 177-184.
- 1983: Frühgeschichtliche Pflugspuren in Mitteleuropa, Zeitschrift für Archäologie 17, 205-221.
- 1990: Zur Technik mittelalterlicher Rodungen, Gleditschia 18, 161-168.
- Haarnagel, W. 1979: Die Grabung Feddersen Wierde. Wiesbaden.
- Halstead, P. - O'Shea, J. (eds.) 1989: Bad year economics: cultural responses to risk and uncertainty. Cambridge.
- Hassan, F.A. 1981: Demographic Archaeology. New York.
- Henning, J. 1987: Südosteuropa zwischen Antike und Mittelalter. Archäologische Beiträge zur Landwirtschaft des 1. Jahrtausends u. Z. Berlin.
- 1991: Germanen - Slawen - Deutsche. Neue Untersuchungen zum frühgeschichtlichen Siedlungswesen östlich der Elbe, Prähistorische Zeitschrift 66, 119-133.
- 1992: Gefangenensesseln im slawischen Siedlungsraum und der europäische Sklavenhandel im 6. bis 12. Jahrhundert, Germania 70, 403-426.
- Herrbrodt, A. 1958: Der Husterknupp. Eine niederrheinische Burganlage des frühen Mittelalters. Köln - Graz.
- Heß, W. 1990: Bemerkungen zum innerdeutschen Geldumlauf im 10., 11. und 12. Jahrhundert. In: K. Jonsson - B. Malmer eds. Sigtuna Papers, 113-119.
- Higham, R. - Barker, P. 1992: Timber Castles. London.
- Higounet, Ch. 1966: Les forêts de l'Europe occidentale du Ve au XIe siècle, in: Settimane di studio del Centro italiano di studi sull'alto medioevo 13. Spoleto, 343-398.
- 1989: Les Allemands en Europe centrale et orientale au Moyen Age. Paris.
- Hildebrandt, H. 1988: Systems of Agriculture in Central Europe up to Tenth and Eleventh Centuries. In: Hooke, D. ed. Anglo-Saxon Settlements. Oxford - New York, 275-290.
- Hinz, H. 1981: Motte und Donjon. Zur Frühgeschichte der mittelalterlichen Adelsburg, Zeitschrift für Archäologie des Mittelalters - Beiheft 1. Köln - Bonn.
- Hodges, R. 1986: Peer polity interaction and socio-political change in Anglo-Saxon England. In: C. Renfrew - J.F. Cherry eds. Peer polity interaction and socio-political change. Cambridge, 69-78.
- 1988: Anglo-Saxon England and the Origins of the Modern World Economy. In: D. Hooke ed. Anglo-Saxon Settlements. Oxford - New York, 291-304.
- 1989: The Anglo-Saxon Achievement. Archaeology and the beginnings of English society. London.
- Huml, V. 1986: Příspěvek k osídlení severního pravobřeží Vltavy (Praha 8) do počátku 15. století - Zur Erforschung der Besiedlung des nördlichen rechtsseitigen Ufergeländes der Vltava (Moldau bei Prag) bis in die Anfänge des 15. Jahrhunderts, Archaeologia historica 11, 441-459.
- Humphreys, S.C. 1969: History, Economics, and Anthropology: The Work of Karl Polanyi, History and Theory 8, 165-212.
- Huszár, L. 1967: Der Umlauf ungarischer Münzen des 11. Jahrhunderts in Nordeuropa, Acta Archaeologica Academiae Scientiarum Hungaricae 19, 175-200.
- Chapelot, J. 1993: L'habitat rural: organisation et nature, in: L'Ile-de-France, de Clovis à Hugues Capet (du Ve siècle au Xe siècle). Editions du Valhermeil, 178-199.
- Charvát, P. 1989: Náčelnictví či raný stát? - Chiefdoms or early states?, Památky archeologické 80, 207-222.
- Jacob, G. 1891: Welche Handelsartikel bezogen die Araber des Mittelalters aus den nordisch-baltischen Ländern? Berlin.
- James, E. 1988: The Franks. Oxford - New York.
- Jope, E. M. 1979: Agricultural implements. In: C. Singer et al. (eds.), A history of technology II. Oxford, 81-102.
- Kandert, J. 1992: Rané české státy (konec 9.stol. až 1. polovina 11.stol.) - Early Bohemian States (End of the 9th century till the first half of the 11th century), Český lid 79 - suplement, 443-469.
- Kara, M. 1992: The graves of the armed Scandinavians from the early and middle Viking period in the territory of the first Piast state. In: Death and Burial. Medieval Europe York 1992 (Pre-printed Papers 4), 167-177.
- Karras, R.M. 1988: Slavery and Society in Medieval Scandinavia. New Haven - London.
- Kiersnowski, R. 1958: Česká mince v raně středověkém Pomořansku - La monnaie tchèque en Poméranie dans les débuts du moyen âge, Numismatický sborník 5, 67-98.
- Klápště, J. 1988: K některým problémům středověké kolonizace - Zu manchen Problemen der mittelalterlichen Kolonisation, Studia mediaevalia Pragensia 1, 93-111.
- 1993: Pamět krajiny středověkého Mostecka - La mémoire du paysage du Most médiéval. Lom u Mostu (v tisku).
- Kolakowski, L. 1977-1979: Die Hauptströmungen des Marxismus. Entstehung - Entwicklung - Zerfall. München - Zürich.
- Kotlyza, O. - Smetana, J. 1992: Zaniklá středověká osada Mury a města doksanského kláštera - Die untergegangene mittelalterliche Ortschaft Mury und die Städte des Doksaner Klosters, Archeologické rozhledy 43, 611-632.
- Krumphanzlová, Z. 1970: Jantar v nálezech hradištní doby v Čechách - Burgwallzeitliche Bernsteinfunde in Böhmen, Sborník Národního muzea A 24, 105-117.
- 1992: Amber: Its significance in the Early Middle Ages, Památky archeologické 83, 350-371.
- Krzemieńska, B. 1987: Olomoučtí Přemyslovci a Rurikovci, Časopis Matice moravské 106, 259-268.
- Kučerovská, T. 1977: Platby poddaného obyvatelstva v období raného a počátečního vrcholného feudalismu - Geldleistungen der Untertanen zu Beginn des gipfelnden Feudalismus, Archaeologia historica 2, 291-298.
- Le Goff, J. 1982: La Civilisation de l'Occident médiéval. Paris.
- Le Maho, J. 1984: La motte seigneuriale de Mirville (XIe - XIIe s.). Recherches historiques et archéologiques. Rouen.
- Le Mené, M. 1977: L'économie médiévale. Paris.
- Lerche, G. 1986: Ridged fields and profiles of plough-furrows. Ploughing practices in medieval and post-medieval times. A study in experimental archaeology, Tools and tillage 5 (3), 131-156.
- Lorren, C. 1981: Le village de Saint-Martin de Mondeville (Calvados). Premiers résultats des fouilles (1978-1980). In: A. van Doorselaer (ed.), De Merovingische beschaving in de Scheldevallei. Kortrijk, 169-198.
- 1985: Le village de Saint-Martin-de-Mondeville de l'Antiquité au haut Moyen Age. In: P. Périn - L.-C. Feffer (eds.), La Neustrie. Les pays au nord de la Loire de Dagobert à Charles le Chauve (VIIe - IXe siècles). Rouen, 351-361.
- 1992: Le village de Trainecourt, à Mondeville, Les nouvelles de l'archéologie 48/49, 80-83.
- Lüning, J. 1980: Getreidebau ohne Düngung, Archäologisches Korrespondenzblatt 10, 117-122.
- Maurer, H.-M. 1969: Die Entstehung der hochmittelalterlichen Adelsburg in Südwestdeutschland, Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins 117 (NF 78), 295-332.
- Meduna, P. 1992: K vnitřní struktuře raně středověkých sídlišť - Zur inneren Struktur der frühmittelalterlichen Siedlungen, Archaeologia historica 17, 281-289.
- Meyer, W. 1977: Die Holzbauten auf der Frohburg, einer hochmittelalterlichen Dynastenburg, Château Gaillard 8 (1976), 247-268.
- 1983: "Salbüel". Eine hochmittelalterliche Holzburg im Kanton Luzern/Schweiz, Château Gaillard 11 (1982), 233-241.
- Michna, P.J. 1982: K utváření raně středověké Moravy (Olomouc a historické Olomoucko v 9. až počátku 13. století) - Zur Entstehung des frühmittelalterlichen Mährens (Olomouc und das historische Gebiet von Olomouc im 9. bis zum Beginn des 13. Jahrhunderts), Československý časopis historický 30, 716-744.
- Moździoch, S. 1990: Organizacja gospodarstwa państwa wczesnopiastowskiego na Śląsku - Wirtschaftliche Organisation des frühen Piastenstaates in Schlesien (10. - 12. Jh.) im Lichte der archäologischen Quellen. W-W-K.
- Müller-Wille, M. 1982: Königsgrab und Königsgrabkirche. Funde und Befunde im frühgeschichtlichen und mittelalterlichen Nordeuropa, Bericht der Römisch-germanischen Kommission 63, 349-412.
- 1983: Royal and aristocratic graves in central and western Europe in the Merovingian period. In: J.P. Lamm - H.-A. Nordström eds. Vendel period studies. Stockholm, 109-116.
- Muk, J. 1986: Numerická interpretace rozměrů pražských románských domů - Die numerische Interpretation der Ausmasse von Prager romanischen Häusern, Archaeologia historica 11, 267-270.
- Neustupný, E. 1983: Demografie pravěkých pohřebišť - The demography of prehistoric cemeteries. Praha.
- Niederle, L. 1916: Nejstarší české pluh, Národopisný věstník československý 11, 1-3.
- 1926: Manuel de l'antiquité slave II: La civilisation. Paris.
- Nitz, H.-J. 1983: Feudal woodland colonization as a strategy of the Carolingian Empire in the conquest of Saxony; Reconstruction of the spatial patterns of expansion and colonist settlement morphology in the Leine-Weser-region. In: B.K. Roberts - R.E. Glasscock (eds.), Villages, Fields and Frontiers. BAR IS 185, 171-184.
- 1988: Settlement Structures and Settlement Systems of the Frankish Central State in Carolingian and Ottonian Times. In: D. Hooke ed. Anglo-Saxon Settlements. Oxford - New York, 249-273.
- Nohejlová-Prátová, E. 1962: Kilka uwag na temat najstarszych znalezisk denarów czeskich i współczesnych znalezisk polskich - Some comments on the oldest finds of Bohemian denars and the contemporary Polish finds, Wiadomości numismatyczne 6, 133-183.
- Opravil, E. 1983: Údolní niva v době hradištní - Die Talaua in der Burgwallzeit. Praha.
- Ornato, E. 1988: L'exploitation des sources narratives médiévales dans l'histoire du climat: à propos d'un ouvrage récent, Histoire et mesure 3, 403-449.
- Ott, H. 1970: Studien zur spätmittelalterlichen Agrarverfassung im Oberrheingebiet. Stuttgart.
- Pánek, I. - Hladík, Č. 1968: Denár a hřivna v českých pramenech do roku 1222 - Denar und Mark in den böhmischen Quellen bis zum Jahr 1222, Numismatický sborník 10, 79-110.
- Parain, Ch. 1979: Outils, ethnies et développement historique. Paris.
- Pesez, J.-M. 1985: La renaissance de la construction en pierre après l'An Mil. In: O. Chapelot - P. Benoît (eds.), Pierre et métal dans le bâtiment au Moyen Age. Paris, 197-207.
- 1991: Outils et techniques agricoles du monde médiéval. In: J. Guilaine ed. Pour une archéologie agraire. Paris, 131-164.
- Peške, L. 1987: Žárové zemědělství z hlediska koloběhu dusíku, fosforu a draslíku v půdě a rychlosti jejich vyčerpání - Das Brandwirtschaftssystem aus der Sicht des NPK-Kreislaufs im Boden und dessen Erschöpfung, Archeologické rozhledy 39, 317-333.

- Pfister, Ch. 1988: Une rétrospective météorologique de l'Europe. Un système de reconstitution de l'évolution du temps et du climat en Europe depuis le Moyen Age central, *Histoire et mesure* 3, 313-358.
- Pleiner, R. 1967: Die Technologie des Schmiedes in der großmährischen Kultur, *Slovenská archeológia* 15, 77-188.
- 1984 et al.: Dějiny hutnictví železa v Československu I - Geschichte des Eisenhüttenwesens in der Tschechoslowakei I. Praha.
- Podwińska, Z. 1962: Technika uprawy roli w Polsce średniowiecznej - Technique of soil cultivation in mediaeval Poland. W-W-K.
- Post, J.D. 1979: Climatic Change and Historical Explanation, *Journal of Interdisciplinary History* 10, 291-301.
- 1983: Climatic Change and Historical Discontinuity, *Journal of Interdisciplinary History* 14, 153-160.
- Potin, V.M. 1968: Drevnjaja Rus i jevropejskije gosudarstva v X - XIII vv. Istorikonumizmatičeskij očerk. Leningrad.
- Profantová, N. 1992: Awarische Funde aus den Gebieten nördlich der awarischen Siedlungsgrenzen. In: F. Daim (ed.), *Awaren Forschungen*. Wien, 605-801.
- Randsborg, K. 1990: The Metamorphosis of Antiquity. Centre and Periphery in Europe from 1000 BC to AD 1000, *Acta Archaeologica* 60 (1989), 165-174.
- 1991: The first millennium A.D. in Europe and the Mediterranean: an archaeological essay. Cambridge.
- 1992: Barbarians, classical Antiquity and the rise of Western Europe: An archaeological essay, *Past and Present* 137, 8-24.
- Renfrew, C. 1972: The Emergence of Civilisation. The Cyclades and the Aegean in the Third Millennium B.C. London.
- 1986: Introduction: Peer polity interaction and socio-political change. In: C. Renfrew - J.F. Cherry (eds.), *Peer polity interaction and socio-political change*. Cambridge, 1-18.
- Roesdahl, E. 1992: Princely Burial in Scandinavia at the Time of the Conversion. In: C.B. Kendall - P.S. Wells (eds.), *Voyage to the Other World. The legacy of Sutton Hoo*. Minneapolis, 155-170.
- Rösener, W. 1986: Bauern im Mittelalter. München.
- (ed.) 1989: Strukturen der Grundherrschaft im frühen Mittelalter. Veröffentlichungen des Max-Planck-Instituts für Geschichte 92. Göttingen.
- Sejbal, J. 1990: Die Beteiligung Mährens am Fernhandel mit dem Norden im Frühmittelalter nach numismatischen Quellen. In: K. Jonsson - B. Malmer (eds.), *Sigtuna Papers*. Stockholm, 289-299.
- Shawcross, W. 1972: Energy and ecology: thermodynamic models in archaeology. In: D. L. Clarke (ed.), *Models in Archaeology*. London, 577-622.
- Schmid, K. 1957: Zur Problematik von Familie, Sippe und Geschlecht, Haus und Dynastie beim mittelalterlichen Adel, *Zeitschrift für die Geschichte des Oberrheins* 105 (NF 66), 1-62.
- Schmid, P. 1977: Regensburg - Stadt der Könige und Herzoge im Mittelalter. Kallmünz.
- Schmidt-Wiegand, R. 1981: Wörter und Sachen. Zur Bedeutung einer Methode für die Frühmittelalterforschung. Der Pflug und seine Zeichnungen. In: Wörter und Sachen im Lichte der Bezeichnungsforschung. Berlin - New York, 1-41.
- Schulze, K.H. 1974: Rodungsfreiheit und Königsfreiheit. Zu Genesis und Kritik neuerer verfassungsgeschichtlicher Theorien, *Historische Zeitschrift* 219, 529-550.
- Schweitzer, J. 1984: L'habitat rural en Alsace au Haut Moyen Age. Riedisheim.
- Sigaut, F. 1975: L'agriculture et le feu. Rôle et place du feu dans les techniques de préparation du champ de l'ancienne agriculture européenne. Paris - La Haye.
- Skalský, G. 1953: Český obchod 10. a 11. století ve světle nálezů mincí - Le commerce tchèque des Xe et XIe siècles à la lumière des trouvailles des monnaies, *Numismatický sborník* 1, 13-43.
- Sláma, J. 1963: K česko-polským stykům v 10. a 11. století - Beitrag zum Studium der tschechisch-polnischen Beziehungen im 10. und 11. Jahrhundert, *Vznik a počátky Slovanů* 4, 221 - 269.
- 1967: Příspěvek k vnitřní kolonizaci raně středověkých Čech - Ein Beitrag zur inländischen Besiedlung Böhmens, *Archeologické rozhledy* 19, 433-445.
- 1970: Příspěvek k dějinám českého hrnčířství 9. a 10. století - Ein Beitrag zur Geschichte der böhmischen Töpferei des 9. und 10. Jahrhunderts, *Sborník Národního muzea A* 24, 157-165.
- 1973: Civitas Wiztrachí ducis, *Historická geografie* 11, 3-30.
- 1983: Přínos archeologie k poznání počátků přemyslovského státu - Beitrag der Archäologie zur Kenntnis der Anfänge des Přemyslidenstaates, *Sborník Národního muzea v Praze A* 37, 159-169.
- 1985: K některým ekonomickým a politickým projevům raně středověkého přemyslovského státu - Zu einigen ökonomischen und politischen Bekundungen des frühmittelalterlichen Přemyslidenstaates, *Archeologické rozhledy* 37, 334-342.
- 1986: Střední Čechy v raném středověku. II. Hradiště, příspěvky k jejich dějinám a významu - Mittelböhmen im frühen Mittelalter. II. Die Burgwälle, Beiträge zu ihrer Geschichte und Bedeutung. *Præhistorica* 11. Praha.
- 1990: Raně středověké Čechy a rurikovská Rus - Early medieval Bohemia and Russia of the Rurik dynasty, *Archeologické rozhledy* 42, 391-397.
- 1992: Příspěvek k dějinám nejstarších slovanských hradišť na českém území - Beitrag zur Geschichte der ältesten slavischen Burgstätten auf böhmischem Boden. In: *Sborník Západočeského muzea v Plzni. Historie* 8, 171-177.
- Slicher van Bath, B.H. 1966: The agrarian history of western Europe A.D. 500-1850. London.
- Smetánka, Z. 1988: Život středověké vesnice. Zaniklá Svídna - The Life of a Medieval Village. The Deserted Village of Svídna. Praha.
- 1989: K problému energetiky v období středověku - Zum Problem der Energetik im Mittelalter, *Archaeologia historica* 14, 43-51.
- 1991: Campus iuxta Suadow et iuxta Colasoy et iuxta Hriunatecz. K otázce systému obdělávání polí v raném středověku - Zur Frage des Systemes der Felderbebauung im frühen Mittelalter, *Studia mediaevalia Pragensia* 2, 105-115.
- 1994: K problematice trojdílného domu v Čechách a na Moravě v období vrcholného a pozdního středověku - A discussion of problems associated with the three-part house in Bohemia and Moravia during the period of the High and Late Middle Ages (c.f. this volume).
- Spriggs, M. (ed.) 1984: Marxist perspectives in archaeology. Cambridge.
- Stanhill, G. 1976: Trends and deviations in the yield of the English wheat crop during the last 750 years, *Agro-Ecosystems* 3, 1-10.
- Steensberg, A. 1980: Agrartechnik der Eisenzeit und des frühen Mittelalters. In: *Untersuchungen zur eisenzeitlichen und frühmittelalterlichen Flur in Mitteleuropa und ihrer Nutzung*, Abhandlungen der AdW in Göttingen 116, 55-76.
- 1986: Man the Manipulator. An Ethno-Archaeological Basis for Reconstructing the Past. Copenhagen.
- Steuer, H. 1987: Der Handel der Wikingerzeit zwischen Nord- und Westeuropa aufgrund archäologischer Zeugnisse. In: *Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa IV*, Abhandlungen der AdW in Göttingen 156, 113-197.
- 1988: Standortverschiebungen früher Siedlungen - von der vorrömischen Eisenzeit bis zum frühen Mittelalter. In: G. Althoff et al. (eds.), *Person und Gemeinschaft im Mittelalter*. Karl Schmid zum 65. Geburtstag. Sigmaringen, 25-59.
- Strobel, R. 1976: Das Bürgerhaus in Regensburg (Mittelalter). Tübingen.
- Šach, F. 1961: Rádlo a pluh na území Československa. I : Nejstarší ořební nářadí - Der Hakenpflug und der Beetpflug auf dem Gebiete der Tschechoslowakei. I : Die ältesten Ackergeräte, *Vědecké práce Zemědělského muzea (Praha)*, 25-155.
- Tabaczyński, S. 1987: Archeologia średniowieczna. Problemy - źródła - metody - cele badawcze. - Medieval archaeology. Problems. Sources. Methods. Tasks of research. W-W-K-G-L.
- Toločko, P.P. 1988: Kiev und seine überregionalen Verbindungen im 9.-11. Jahrhundert, *Bericht der RGK* 69, 344-357.
- Třeštík, D. 1973: "Trh Moravanů" - ústřední trh Staré Moravy - Der "Markt der Mährer" - der Zentralmarkt Altmährens, *Československý časopis historický* 21, 869-894.
- 1988: České kmeny (Historie a současnost jedné koncepce) - Die böhmische Stämme (Geschichte und Wirklichkeit einer Konzeption), *Studia mediaevalia Pragensia* 1, 129-143.
- Van de Noort, R. 1993: The context of Early Medieval barrows in western Europe, *Antiquity* 67, 66-73.
- Verlinden, C. 1955-1977: L'esclavage dans l'Europe médiévale. Gent.
- Wachowski, K. 1974: Wagi i odważniki na Śląsku wczesnośredniowiecznym na tle porównawczym - Waagen und Gewichte im frühmittelalterlichen Schlesien, ein Vergleichstudium, *Przegląd Archeologiczny* 22, 173-207.
- 1992: Kultura karolińska a Słowiańszczyzna zachodnia - Karolingische Kultur und Westslawentum. Wrocław.
- Wailles, B. 1972: Plow and Population in Temperate Europe. In: B. Spooner (ed.), *Population Growth: Anthropological Implications*. Cambridge/Mass. - London, 154-179.
- Wallerstein, I. 1974: The Modern World - System. Capitalist Agriculture and the Origins of the European World-Economy in the Sixteenth Century. New York - London.
- Warnke, Ch. 1964: Die Anfänge des Fernhandels in Polen. Würzburg.
- 1968: Zur Problematik des thesaurierten Geldes im frühen Mittelalter. In: M. Claus - W. Haarnagel - K. Raddatz (eds.), *Studien zur europäischen Vor- und Frühgeschichte*. Neumünster, 302-310.
- 1987: Der Handel mit Wachs zwischen Ost- und Westeuropa im frühen und hohen Mittelalter. In: *Untersuchungen zu Handel und Verkehr der vor- und frühgeschichtlichen Zeit in Mittel- und Nordeuropa IV*. Abhandlungen AdW in Göttingen 156, 545-569.
- White, L.A. 1949: The Science of Culture: A Study of Man and Civilization. New York.
- 1959: The Evolution of Culture. The development of civilisation to the Fall of Rome. New York - Toronto - London.
- White, L. jr. 1962: Medieval Technology and Social Change. Oxford.
- Zadora-Rio, E. 1991: Les terroirs médiévaux dans le Nord et le Nord-Ouest de l'Europe. In: J. Guilaine (ed.), *Pour une archéologie agraire*. Paris, 165-192.
- Zeman, J. 1976: Nejstarší slovanské osídlení Čech - Die älteste slawische Besiedlung Böhmens, *Památky archeologické* 67, 115-235.
- 1987: Böhmen im 5. und 6. Jahrhundert. In: *Germanen - Hunnen und Awaren. Schätze der Völkerwanderungszeit*. Nürnberg, 515-527.
- Žemlička, J. 1989: "Duces Boemanorum" a vznik přemyslovské monarchie - "Duces Boemanorum" and the origin of the Přemyslid Monarchy, *Československý časopis historický* 37, 697-721.